

ბლებს სხვა მხრიდან შემოუტრიალდა: კულტურული ქართველობის დიდი ნაწილი ჩაღდა თავისი ერის თვითგადარჩენისა და ყოველმხრივი განვითარების სამსახურში (ამაზე პირველი ვითარების ანალიზისას ვისაუბრეთ), ასეთი სამსახურისთვის მზადყოფნას კი საფუძველი ჩაეყარა სწორედ იმ წლებში, როცა ქართველი ახალგაზრდობა ფართოდ ეზიარა რუსეთის გონებრივ ცხოვრებას, გაჩერებულს პარტიებისა და მიმართულებების ათასგვარი პროტესტით, პროტესტით, ყველა გზითა და პერიპეტიების გავლით 1917 წლამდე რომ მივყავდით. ასეთ გამოსავლამდე და დაბოლოებამდე მიმართულ მრავალ გზა-ბილიკთა შორის ჯერ უნდა განვიხილოთ ყველაზე გრძელი, შემოვლითი, რუსულ ემიგრაციაზე გამავალი გზა, ყოველგვარი მოძღვრება-შეხედულებიდან და მიმართულებიდან – ბაკუნინიდან გერცენამდე და სტრუვედან ლენინამდე – აშკარად რევოლუციური ელემენტები რომ შეიწოვა, და ზოგად კონტურებში მოვხაზოთ უფრო ახლობელი რუსული საზოგადოებრივი ლიბერალურ-პროგრესული მოძრაობა, რომელიც სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა, ვითარდებოდა და ძლიერდებოდა, ფართოვდებოდა და თავის წრეში აბამდა რუსეთის ყველა, თუნდაც სულ მცირედ კულტურულ კლასს. გასაგებია, რატომ მინდა საკითხების ასეთი რიგით განხილვა: ახლა რუსული რევოლუციისა და მთელი რუსული სახელმწიფოებრიობის ბედს რუსეთის ყოფილ ცენტრებში წყვეტენ ზემოთ დასახელებული პირველი და არა მეორე ძალები. ჰოდა, მეც მათგან დავიწყებ.

უკვე დიდი ხანია, სწორედ რუსული საზოგადოების ემიგრაციულ, გადასახლებულ, საერთოდ, არალეგალურ ნაწილში საუკუნის მანძილზე მომწიფებული რუსული რევოლუციის პოლიტიკური ხასიათი იქცა მეორეხარისხოვან საქმედ; გარდაუვალად მომავალი გადატრიალების მხროლდ პირველი საფეხური მიაჩნდათ. უკვე 50-60-იან წლებში მომავალი რევოლუციის მთავარი აზრი და მნიშვნელობა მის სოციალისტურ-კლასობრივ შეფერულობას ეფუძნებოდა. როგორი რევოლუცია უნდა მომხდარიყო, წინასწარ იყო გადაწყვეტილი და საჯაროდ გამოცხადებული რუსეთის პროგრესული საზოგადოების მიერ. თუმცა, შესაძლოა, მას კიდევ ეშინოდა რევოლუციისა, მაგრამ იმდენად დიდი იყო სიძულვილი რუსული იმპერიული მთავრობის ყველაზე უფრო რეაქციულ, გინდ ყველაზე

გაბედულ ლიბერალურ აქტებში გამოვლენილი თვითნებობისადმი, რომ ფიქრადაც არ უნდოდა გაეკლო მომავალი რევოლუციის გარდაუვალი კრუნჩხვითი კატაკლიზმები, რევოლუციისა, რომლის პროგრამა დიდი ხანია წინასწარ იყო შემუშავებული; ოღონდ „ერთი იგრილოს და – მოთმინების ფიალა პირთამდე სავსეა“ – ნეკრასოვის ეს სიტყვები ზუსტად ასახავდა მაშინდელ განწყობილებას. მთელი რუსული საზოგადოება, რუსული მეცნიერება, ლიტერატურა, ხელოვნება, რუსეთის ყველა კლასი, სასახლის-სამთავრობო ე. წ. „კამარილიის“ და მისი დამქაშების გამოკლებით (თანაც არასრული შემადგენლობით), – ერთი სიტყვით, ყველა და ყველაფერი, ვინც და რაც ახლა განურჩევლად ერთ გროვაშია მოქცეული და „ბურჟუაზია“ ეწოდება, გადატრიალებას ამზადებდა ყველა ხერხით და ღონით, ისე თავდაუზოგავად, თითქოს სახელგანთქმული ჰანბალის ფიცით ყოფილიყვნენ შეკრულნი. თვითნებობის მრავალსაუკუნოვანი კერპი რომ დაემხო, მასთან ერთად დაემხვნენ ისინიც, ვინც მას მთელი ძალით ტარანს! ურტყამდა. მარტის დროებითი მთავრობის გაუბედავი ცდები – ნელ-ნელა, ევოლუციური გზით მოეგვარებინა სოციალური საკითხები, მაშინვე ჩაახშო და უკვალოდ გააქრო ყოველ ჟამს საომრად შემართულმა, ძლივამოსილმა, ცეცხლოვანმა, რევოლუციურმა სოციალიზმმა, დღითიდღე თანმიმდევრობით, ხელისუფლების სათავეში სულ უფრო და უფრო უკიდურესი პარტიები რომ მოჰყავდა. დაიძრა ზვაგი, რომელსაც ვედარაფერი შეაჩერებდა: ვერც სამოკავშირეო ხელშეკრულებები, ვერც რუსეთის დაპყრობის საფრთხე სასტიკი გერმანიისა თუ ლალატის გამო გაბოროტებული მოკავშირეების მიერ, ვერც კოლოსალური სახელმწიფო ორგანიზმის რღვევის საშიშროება, ვერც შიში ისტორიული სირცხვილისა არნახულ მსოფლიო ომში იარაღის ძმებისადმი ლალატის გამო, რომელიც მომავალსაც თავის კვალს დაამჩნევს, ვერც რუსული რევოლუციური ძალის საუკუნოვანი თანამშრომლობა და ერთობა თავის პროგრესულ თანამოაზრეებთან და „მეგობრებთან მარჯვნიდან“, ვერც ქვეყნის გაკოტრება-გაპარტახება, ყველა თვალსაზრისითა და ფორმით რომ მიმდინარეობდა, დაწყე-

1 ტარანი – ძველბურთი საბრძოლო იარაღი, რომელიც შედგება მოძრავი ხის კოშკისა და მასზე ჯაჭვებით მიმაგრებული მორისაგან.

ბული ფულადი და ტერიტორიული დანაკარგებით, დამთავრებული შრომის ნაყოფიერების დაქვეითებით — მოკლედ, რეალური და მორალური წონის მქონე ვერავითარი ძალა და მოსაზრება. აბოზოქრდა ორი სტიქია: მასობრივი ჯობნა-უპირატესობისა და იდეური ფანატიზმისა და, ალბათ, მესამე სტიქიაც — პირადი გამორჩენისა. სოციალურმა შეფერილობამ, მისმა სქელმა ფენამ დაფარა და მამინვე უკვალოდ გააქრო 1917 წლის ისტორიული დღეების პოლიტიკური გრუნტის მკრთალი ფონი. პოლიტიკური ხასიათის ყველა გარდაუვალი აწმყო და სამომავლო პრობლემა მაშინვე პირდაპირ დაექვემდებარა და მთლიანად დამოკიდებული აღმოჩნდა იმაზე, თუ რა შედეგით დასრულდებოდა კლასობრივი ბრძოლა მთელ მსოფლიოში და როგორ სწრაფად გადაწყდებოდა სოციალურ-ეკონომიკური ურთიერთობანი მსოფლიო მასშტაბით ინტერნაციონალისა და კლასობრივი დიქტატურის ნიადაგზე. წუთიერ გაელვებული ლანდებივით ქრებოდნენ გუშინდელი და სულ ახლანდელი ფიქრთა მპყრობელნი და თვით მდგომარეობის ბატონ-პატრონნი. დიდი ძალისხმევის ადამიანები, თავისუფლებისა და სამართლიანობისათვის ჭეშმარიტი მებრძოლნი, ცარიზმის ყოვლადძლიერებას რომ არ ებუებოდნენ და მთელი თავისი ძალები, პირადი სულიერი თუ მატერიალური ინტერესები განთავისუფლების საქმეს რომ შეაღიეს და ოდესღაც ემიგრაციაში, გადასახლებაში თუ პატიმრობაში ერთმანეთს სიმწრით მოპოვებულ პურის ლუკმას რომ უყოფდნენ, ახლა შეურიგებელ მტრებად ქცეულიყვნენ. სოციალიზმის იერსახე და სექტები აღრეული და შუა საუკუნეების ქრისტიანობის იერსახესა და სექტებს მოგაგონებდათ. რელიგიური შინაომები, 18 საუკუნის განმავლობაში რომ ჟღერდა ხალხს — იმ დღიდან მოყოლებული, როცა ქრისტემ თქვა: მოვედ მახვილით და არა მშვიდობად, მე-20 საუკუნეში სოციალისტური პარტიების შინაომებმა შეცვალა. გულზე ხელი რომ დაიდონ, ყველაზე უფრო ნათელ წუთებში (Lucida momenta - სამედიცინო ტერმინი რომ ვიხმაროთ) ნებისმიერი ბელადი, ყოველი მათგანი აღიარებს: ამ შინაომების ხერხები იოტისოდენადაც არ ჩამოუვარდებოდა ბიზანტიურ-სირიულ-ეგვიპტური ბრძოლის ხერხებს, ერთმანეთთან ომის დროს რომ მიმართავდნენ. არიანები, მონოფიზიტები, ხატმებრძოლები, შუა და ახალ საუკუნეთა ევროპელი კათოლიკეები,

პროტესტანტები, ალბიგოელები, ჰუგენოტები, კალვინისტები, პრესვიტერიანელები, ინდეპენდენტები, სხვაგვარი აღმსარებლობის მორწმუნეთა ათასობით წვრილი თუ მსხვილი დაჯგუფებანი. საკითხები: რა არის უმჯობესი, სად არის სამართალი და ბედნიერება — უწინდებურად იარაღით წყდებოდა, ოღონდ უფრო გაუმჯობესებული იარაღით: საბრძოლო მაშხალის მაგივრად ახლა დინამიტურ ბომბს ხმარობდნენ, მახვილის მაგივრად — რევოლვერს, საჯალათო კუნძისა და ნაჯახის მაგივრად — შაშხანას და ა.შ.

ძალას, რომელმაც შეძლო მსოფლიო ქვეყნების ბედთა გადაწყვეტის მომენტში ასეთი მნიშვნელოვანი, გადამჭრელი როლი შეესრულებინა, ქართველი ახალგაზრდობა რუს ახალგაზრდობასთან დაახლოებისთანავე გაეცნო. 60-იანი და 70-იანი წლების ქართველი ახალგაზრდობა რუსეთის თუ ევროპის, განსაკუთრებით შვეიცარიის უნივერსიტეტებსა და კურსებზე სასწავლებლად რომ ჩავცარიის, მაშინვე მოხვდა სწორედ სოციალისტურ და არა უკვე არქივიში ჩაბარებული პოლიტიკური რევოლუციონიზმის სხვა რომელიმე წრეში. სოციალურ მოძღვრებასა და თეორიას თავის სამშობლო ქვეყანას რომ უსადაგებდა, მან ნათლად აითვისა და მის წინაშე მკაფიოდ გამოიკვეთა ასეთი აზრი: ექსპლოატაცია საქართველოში ორჯერ-სამჯერ უფრო გაძლიერებულია განაპირა ქვეყნის ხელქვეითი-მდგომარეობის გამო. ქართველმა ხალხმა თავისუფლად რომ ამოისუნთქოს, აუცილებელია, ან შეიცვალოს მეტროპოლიის სოციალური პირობები, ანდა საქართველომ დამოუკიდებელი არსეცილური პირობები, ანდა საქართველომ დამოუკიდებელი არსეცილური უფლება მიიღოს. ძალიან ახალგაზრდები კი იყვნენ, მაგრამ ბობის უფლება მიიღოს. ძალიან ახალგაზრდები კი იყვნენ, მაგრამ ნათლად ხელადნენ და იცოდნენ, რამდენად ძლიერი იყო ერთიანი რუსული სახელმწიფო, რა ფართოდ იყო გავრცობილი მისი ძალაუფლება ოთხივე კუთხით — მათი სამშობლოს ირგვლივ — სამხრეთით, აღმოსავლეთით, დასავლეთით და ჩრდილოეთით (კავკასიის ქედი), და რაც უნდა გაბედული ოცნებები და იმედები ჰქონოდათ, კარგად იცოდნენ: სხვა გამოსავალი, ე.ი. საქართველოს დამოუკიდებლობა, ახალგაზრდულ ნატვრაში, ალბათ, ასე ხშირად ამოტევივებული, აუნდნელი ფიქრი და ვარაუდი იყო. არადა, ქვემოთ ფაქტებით დავამტკიცებ, რომ ასეთი ოცნებაც არ ყოფილა, რამეთუ ამ ოცნების მისაღწევად საჭირო იქნებოდა, სულ ცოტა, ქართველების, სომხების, თათრების და ყველა მთელი ხალხის გაერთიანება,

ერთ მთლიანობად შეკვრა და რამდენადმე ძლიერ და დიდ, ერთ-სულოვან სახელმწიფოდ ჩამოყალიბება, რომ რუსეთისაგან გამოყოფის შემთხვევაში კვლავ ძველ მეურვეებს – სპარსეთსა და თურქეთს არ დაეჯაბნათ და არ ჩაეგდოთ ხელში. ხოლო გაერთიანებას სადაღ მოაზროვნე ხალხიც არ უჭერდა მხარს, რადგან ქორის გუგულში ვაცვლა არ უნდოდათ; რელიგიური, ტომობრივი, ეკონომიკური თუ კულტურული სხვადასხვა დონე ხელს შეუშლიდა ამ ხალხთა გაერთიანებას; უბადრუკი იყო თვით იდეა გაერთიანებისა, რადგან გაერთიანების პირველი ცდისთანავე გაერთიანების მოსურნე ხალხს ერთი პეტერბურგული კალმის მოსმით ციმბირის ტუნდრებში უკრავდნენ თავს, სადაც ყველასათვის სამყოფი ადგილი გამოიძებნებოდა, მერე კი – გინდ ლენაზე გაერთიანდი, გინდ ენისეიზე.

თან, თუ არ იქნებოდა ევროპის სანქცია და უყოყმანო აქტიური თანადგომა, ამაზე ფიქრიც კი ზედმეტი იყო. საქართველო ხედავდა, რომ, თუკი სულითაც, სიმპათიითაც და გეოგრაფიული მდებარეობითაც ევროპასთან უფრო ახლო მდგომი პოლონეთიც არ იყო დაიმედებული ევროპის თანადგომაში, საქართველოსთვის, რომელზედაც ევროპას ახლაც კი ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდა, მის იმედად ყოფნა სასაცილო იყო. ერთი სიტყვით, რუსეთთან განშორების აზრი ყოველმხრივ ისეთი უბადრუკი იყო, მხოლოდ კონსერვატიული სტატიების თემად თუ გამოდგებოდა, ანდა შესაძლოა, საქართველო ახალი რეპრესიების მიზეზი გამხდარიყო, თუმცა, განშორება ყველაზე ანთებულ ქართულ აზროვნებაში მოფიქრებული რეალური პოლიტიკური პროგრამა არ ყოფილა; რაც შეეხება, რეპრესიების აგტორებს, მათ კარიერისაკენ გზა ხსნილი ჰქონდათ. ამგვარად, ქართველ ახალგაზრდობას, სოციალიზმი თავის ახალ რელიგიად რომ აღიარა, რჩებოდა ერთი გზა – მონაწილეობა მიეღო საერთო რუსულ საქმიანობაში, ცალკეული სოციალისტური ჯგუფების მუშაობაში. აშკარა იყო, თუ რომელიმე მიმართულების სოციალიზმი რუსეთში ვერ დამკვიდრდებოდა, იგი ვერც საქართველოში მოიკიდებდა ფეხს.

სოციალიზმმა ჰპოვა: ქართულ მასებში – ნოყიერი ნიადაგი, ქართველ კულტურულ ახალგაზრდობაში – ენერჯითა და რწმენით აღსავსე შეუცვლელი მოღვაწეები, რუსულ საგანაპირო პოლიტიკაში – საუკეთესო პირობები თავისი განვითარებისათვის, ხოლო

სომეხთა ეკონომიკურ ბატონობაში – ინტენსიური ბიძგი მისი გავრცელების დასაჩქარებლად. თუ რა ძალითა და სისწრაფით მოიცვა საქართველო ახალმა რელიგიამ, გვიჩვენებს უსასრულო რიგი მსხვილმანი თუ წვრილმანი ფაქტებისა. ავირჩიოთ ყოველი კალიბრიდან თითო.

ყველა სახელმწიფო სათათბიროში საქართველო აგზავნიდა მხოლოდ და მხოლოდ სოციალისტებს. მათი დასახელება ნიშნავს, დავასახელოთ სრულიად რუსეთის პირველი პარლამენტის (მისი არსებობის პირველიდან ბოლო დღეებამდე უწყვეტილ) უკიდურესი მემარცხენე პოლიტიკური ლიდერები. ასეთი დებუტატების გაგზავნა აშკარად მიუთითებს, რა განწყობილება იყო გაბატონებული საქართველოში, ხოლო სათათბიროებში ქართველ დებუტატთა მიერ დაკავებული ადგილები ასევე მიუთითებს მთელი სოციალისტური რუსეთისა და სოციალისტური საქართველოს სრულ ერთიანობაზე და რუსული სოციალიზმის თითქმისდა კერად საქართველოს აღიარებაზე. ეს აღიარება და ერთიანობა კიდევ უფრო ხაზგასმულად წარმოჩნდა ქართველი სოციალისტების როლით რევოლუციის და 1917 წლის პირველ პერიოდში. ნუთუ საჭიროა გვარების დასახელება?!

სტატიაში მიღებული ხერხის თანახმად, ესა თუ ის ზოგადი დასკვნა ილუსტრირებულად, ორი-სამი ცალკეული, ჩემი აზრით, დამახასიათებელი შტრიხით უნდა წარმოვადგინოთ – მე მოვიტან ერთ-ერთ ფაქტს მცირე კალიბრისა, ოღონდ მეტად თვალშისაცემ ფაქტს, რომელიც ბარემ გააშუქებს სოციალისტური სხივების თავისებურ გარდატეხას ქართულ ცნობიერებაში, სადაც მათი ძალა სრულებით არ სუსტდება.

მიმდინრე ასწლეულის დასაწყისშივე შეიქმნა „ქართველთა საზოგადოება მოსკოვში“. ერთხელ, მისი ორგანიზატორი და ინიციატორი ი. ნ. ტ. ჩვენი ორგანიზაციის სახელწოდებაზე რომ მე-საუბრებოდა, მითხრა: ბევრი ქართველი სტუდენტი მხურვალედ კი შეხვდა ორგანიზაციის შექმნის აზრს, მაგრამ „შიშიც გამოთქვეს: ვაითუ სახელწოდება „ქ ა რ თ ე ლ თ ა საზოგადოება“ ინტერნაციონალის იდეას ეწინააღმდეგებო. გაკვირვებულმა რომ ვკითხე, ვინ არიან ეს უცნაური ქართველები-მეთქი, რამდენიმე ისეთი პირი დამისახელა, მეც კარგად რომ ვიცნობდი და შემძლია პირდაპირ

ვთქვა: თუ საქართველოს თუნდაც მხოლოდ ერთი წლის ბედნიერება
მათ სიცოცხლეს მოითხოვდა, ისინი დაუფიქრებლად დადებდნენ
თავს. ზოგიერთმა მათგანმა შემდგომ საქმით დაამტკიცა ეს. გა-
ლიოდა წლები. ყველა პარტიისა და ფრაქციის სოციალიზმი უფრო
და უფრო ძლიერდებოდა და უფრო და უფრო ფართოდ ვრცელდებო-
და, განსაკუთრებით იაპონიასთან ომის შემდეგ. ჩვენი საზოგადო-
ების საერთო კრებას რომ ვთავაზობდით, ეს იყო საზოგადო-
ების დაფუძნების 12 წლის შემდეგ, დამსწრეთ მივმართე თბ-
ოვნით, კამათი წარემართათ რუსულად და არა ქართულად; იძუ-
ლებული ვიყავი, ასე მოვექცეულიყავი, რომ საზოგადოებას არაფერი
ვნივთობდა, რადგან ვიცოდი, მოსკოვის ადმინისტრაციას ალმაცერად
გვიყურებდა და სულ მცირე საბაბიც კი საკმარისი იქნებოდა სა-
ზოგადოების დასახურად, ხოლო ჩვენს მშობლიურ ენაზე კამათი
რომ იცოდეთ, როგორი წინააღმდეგობა გამიწიეს ჩვენმა ინტერნა-
ციონალისტებმა, მაგრამ, ბოლოს და ბოლოს, ჩემი დაუინებო-
ბოვლობა შევეძელი მათი დაყოლიება. ვერც წარმოიდგენთ, რა
აძვირად დამიჯდა ეს. მგონია, ჩემს თანამემამულეთ არასოდეს გამოუ-
ბრუნებია ჩემდამი ასეთი ღრმა სიმპათია და დიდი ნდობა, როგორც
მოსალოდნელი საფრთხე, რაშიც მრავალი მონაცემით დარწმუ-
ნებული ვიყავი. მაგრამ მაინც კარგა ხანს მიბღვერდნენ ჩემი ოპო-
ზიციონერები, ახლა ინტერნაციონალის იდეის უფრო პირდაპირი წლის
წინათ შიშობდა, ჩვენს ორგანიზაციას „ქართველთა საზოგადოება“
დარქმეოდა.

სათათბიროში სოციალისტურ პლატფორმაზე რუსეთ-საქართვე-
ლოს ერთიანობის უდიდესი დადასტურება ტყუილბრალოდ არ
შეუპირისპირე ამ მცირე საზოგადოებრივი მასშტაბის შემთხვე-
ვას. ორივე თანაბარი დამაჯერებლობით ასურათებს განსახილველ
მეორე ვითარებას, სადამდეც საქართველო მიიყვანა თავისი ახალი
მოქალაქეობრიობის პირობებში, ზემოთ რომ მოგზავნეთ; მიიყვანა
ოფიციალური რუსეთის მიმართ გაუცხოებად და რევოლუციურ
რუსეთთან დაახლოებად. ჩემ მიერ აღწერილი მეორე ფაქტი იმასაც
გვაფიქრებინებს, რომ ყველაზე გულმხურვალე ქართველი სოციალ-

ისტი სოციალისტური „მრწამსის“ მთავარ წევრს - ინტერნაციო-
ნალს - მოიპოვებდა მხოლოდ მისთვის უსასრულოდ ძვირფას...
მოედგინა. ამასთან დაკავშირებით გავიხსენოთ 1917 წელი: როგორც
კი მოხდა სოციალისტური გადატრიალება, რუსული სათათბიროს
სოციალისტურ პარტიათა ქართველმა ბელადებმა მაშინვე დატოვეს
საბჭოების თავმჯდომარეთა პოსტები, მინისტრთა პორტფელები,
სრულიად რუსეთის ბედთა გამგებლობა და დაბრუნდნენ
საქართველოში; ამ ფაქტმა კიდევ ერთხელ დაადასტურა, როგორ
პარმონიულად და მისტიკურად იყო შერწყმული ქართველის სულში
სამშობლოსადმი უსაზღვრო სიყვარული მსოფლიო მოქალაქეობის
იდეასთან - უდიდესი პოეტის ოცნების:

„და რის ხალხები უშლს დაივიწყებენ,
ერთ ოჯახად გაერთიანდებიან“- ო -

განხორციელება ქართველი სოციალისტებისთვისაც ხომ ნიადაგ
სანატრელი იყო. სამშობლოსადმი სიყვარული სამშობლო ქვეყნი-
სათვის საუკუნოვანი ბრძოლებით იყო ნასაზრდოები, მის ფესვე-
ბზე ამოზრდილი და ნალოლიავეები; სამშობლო კი ქართველები-
სთვის ყოველთვის იყო იმ დიადი მთელის ნაწილი, რომელსაც კულ-
ტურული კაცობრიობა ეწოდება.

ზოგად ხაზებში განვიხილეთ საქართველოს დაახლოება-გაერ-
თიანება რევოლუციურ რუსეთთან. გარდა რევოლუციურისა, ბოლო
60 წლის განმავლობაში, ჩვენი დაკვირვებით, საქართველო უფრო
მეტად, სულ უფრო და უფრო მჭიდროდ დაუახლოვდა ევოლუცი-
ურ რუსეთს - ყველა სახის პროგრესულ საზოგადოებას და ლიბე-
რალურ პარტიებს.

ქართველები რიცხობრივად რუსეთის სახელმწიფოს ქვეშევრ-
დომთა დაახლოებით ერთ მეოთხედს შეადგენდნენ, ხოლო საერ-
თო-რუსული ინტელიგენციის საზოგადოებრივ, სალიტერატურო,
სამეცნიერო, სამხატვრო, პროფესიულ თუ სხვა სფეროებში მოლ-
ვაწე ქართველთა პროცენტული შეფარდება ბევრად აღემატებოდა
ყოფილი იმპერიის მთელი მოსახლეობის ერთ მეოთხედს; ეს
აღმატება კიდევ უფრო გაიზარდა, თუ ჩამოთვლილ სფეროებს
დავუმატებთ სახელმწიფო, სამოქალაქო თუ სამხედრო სამსახურ-

ში, ახალ სასამართლოებში, უმაღლეს, ზოგად და სპეციალურ სასწავლებლებში მოღვაწე ქართველებს, ასევე – თავად საქართველოსა და რუსეთის მრავალ ადგილას წოდებრივ თუ საზოგადოებრივ ქართველ წარმომადგენლებს, ანდა, ბოლოს – სოფლის მეურნეობასა თუ ქალაქის საწარმოებში კერძო საქმიანობით დაკავებულებს, რომლებიც უშუალო მონაწილეობას იღებდნენ რუსეთის მთელ კულტურულ და პროგრესულ ცხოვრებაში. დიდი მტკიცება არ სჭირდება იმას, რომ XIX საუკუნის დასაწყისიდან მრავალ მიზეზთა გამო და სულ სხვადასხვაგვარ ფაქტორთა ზეგავლენით ცხოვრებამ მთლიანად ოპოზიციური ხასიათი მიიღო და ამ ცხოვრებამ ჩამოაყალიბა ის, რასაც რუსული საზოგადოებრიობა ეწოდებოდა და რაც ყოველთვის რუსული ხელისუფლების ანტითეზა იყო, ვითარცა ერობა ოპოზიციონისათვის. ჩვენი თანადროული რევოლუციური დემოკრატია რუსული საზოგადოებრივი, მაშასადამე, ნიადაგ ოპოზიციური, მოძრაობის შედეგია, დემოკრატის ბელადები კი – ამ ანტითეზის სისხლი სისხლთაგანნი და ხორცი ხორცთაგანნი. მხოლოდ ამ ანტითეზის წყალობით შეიქმნა რუსეთში ატმოსფერო, ურომლისოდაც წარმოუდგენელი იქნებოდა ნამდვილი რევოლუციური მიღწევები და დიადი გარდატეხა ხალხის სულიერ ცხოვრებაში. ტერორისტულ საშინელებამდე მისულ რევოლუციურ დაძაბულობასა და ევოლუციურ პროგრესს შორის არსებული უთანხმოება ყველგან და ყოველთვის იყო მიზეზი რეაქციებისა, რევოლუციებს რომ მოსდევდა; ამ უთანხმოებიდან ყოველთვის ამოიზრდებოდა ხოლმე ვინმე მესამე, ქმნიდა რაღაც მესამეს – ზოგჯერ ახალს, ზოგჯერ განმეორებითს, მაგრამ ყოველთვის დამლუპველს როგორც რევოლუციური, ისე ევოლუციური მიღწევებისა. ხოლო შემდეგ, თეთრი მოზერის ზღაპრისა არ იყოს, საზოგადოებრივი მოძრაობა კვლავ ამზადებდა ახალ რევოლუციას, ხოლო რევოლუცია ისევ უთანხმოებაში მოდიოდა საზოგადოებრიობასთან; და კვლავ და კვლავ და ისევ და ისევ ერთი და იგივე... 93-ე წელმა შეახრამუნა 89-ე წელი, ნაპოლეონ I-მა კი – ორივე. 48-ე წელმა შესანსლა 30-ე, ნაპოლეონ III-მ კი – ორივე. ყველა საუკუნისა და ყველა ხალხის ასობით რევოლუცია ადასტურებს ამ უთანხმოებას და მის როლს მოვლენების შემდგომ განვითარებაში; ვაი რომ, აქამდე ვერც ერთმა რევოლუციამ ვერ მოახერხა ამ უთანხმოების აცილება. მასების

დადლილობა ისეთივე ბუნებრივი კანონზომიერებაა, როგორიც პროგრესული აზრის ნიადაგ დაუღლელობა. სიკეთის მოტანა იმ რევოლუციის შეუძლია, რომელიც თავის ბელადთა გენით მასების ენერჯიას წარმართავს უმაღლეს კულტურასთან მჭიდრო ერთიანობისაკენ, კულტურასთან, რომელიც ამ სტიქიურ ძალას საზოგადოებრივი გონის სულიერ ძალასთან დააკავშირებს.

რუსულ საზოგადოებასთან დაახლოება საქართველოს საფრთხეს არ უქმნიდა, თავისი ნაციონალური ფიზიონომია დაეკარგა. პირიქით, მთელი XIX საუკუნის, განსაკუთრებით კი მისი მეორე ნახევრის, რუსული საზოგადოება განმათავისუფლებელი იდეალებიდან პირველ პლანზე აყენებდა ნაციონალური თავისუფლების იდეალს. საბერძნეთი, იტალია, ამერიკის შტატები, სინა, ბულგარეთი, სერბია, ბურები, პოლონეთი, უცხო თუ რუსეთის შემადგენლობაში შესული ყველა ქვეყანა თავის განმათავისუფლებელ ბრძოლებში ყოველთვის გრძნობდა რუსული პროგრესული აზრისა და რუსული საზოგადოების მხურვალე სიმპათიას და მხარდაჭერას, სიტყვით თუ საქმით თანადგომას. საზოგადოება ხშირად სახელმწიფო ხელისუფლებასაც აიყოლიებდა ხოლმე. კარგია ეს თუ ცუდი, რუსული საზოგადოების ეს თვისება თუ უპასუხებს საკუთარ ინტერესებს, იგივე თვისება და შეხედულება თუ ახასიათებს სხვა ეროვნებებს – წინამდებარე სტატიის ამოცანისთვის უმნიშვნელოა. მაგრამ მნიშვნელოვანია ის, რომ ეს მოვლენა უეჭველი ფაქტია და საქართველოს ძალუმიად ეწეოდა რუსეთთან დასახლოებლად. და არა მართო რუსული ლიბერალური უმრავლესობის წარმომადგენლები ამქდავებდნენ ამ თვისებას: ხშირად რომელიმე ჩამორჩენილი, დახავსებული, ტლანქი პროფესიონალი გამარუსებული ვერ უძლებდა საზოგადოებრივი აზრის ზეწოლას და თუ, ვთქვათ, თელავში ამა თუ იმ სახელმწიფო ღონისძიებას ნერვავდა, ამავე დროს, გულწრფელი აღტაცებით ხედებოდა ავსტრიულ ჯარებზე გარიბალდის გამარჯვებას და აღშფოთებული იყო ინგლისის იმ პოლიტიკით, ირლანდიაში რომ ატარებდა.

მაშასადამე, მეორე ვითარება, სადამდეც მივიდა საქართველო რუსეთთან შეერთების 60 წლის შემდეგ, იყო შემდეგი: საქართველომ გადაიტანა ყოველივე, რაც კი რუსულ სახელმწიფოებრიობაში თავად რუსეთისთვისაც მძიმე იყო, ოღონდ უფრო სასტიკი და შეურაცხვე-

ოფელი ფორმით, ხოლო ყოველივე, რაც ამ სახელმწიფოებრიობაში ნათელი და შვების მომცემი იყო, საქართველომ განუზომლად მცირე რაოდენობითა და მეტად უღირსი სახით მიიღო, ანდა სულაც არ მიუღია. ამის შესაცნობად საქართველომ ხანგრძლივი, მძიმე და მწარე გამოცდილების გზა გაიარა, ხოლო როცა შეიცნო, რუსულ მთავრობაზე გული აიყარა, მაგრამ სეპარატისტული მიდრეკილებები არ გასჩენია; იგი დაუახლოვდა რუსულ პროგრესულ საზოგადოებას და ქართველი ახალგაზრდობის ძალიან მნიშვნელოვანი პროცენტი რუსული სოციალ-პოლიტიკური ბრძოლის აშკარა რევოლუციურ საქმიანობაში ჩაება.

აქ უნდა აღვნიშნოთ რევოლუციურ პარტიულ მუშაობაში ქართველების მონაწილეობის ერთი მეტად დამახასიათებელი ელფერი: ცენტრალურ სახელმწიფო მოღვაწეთა მიმართ (თუ ისინი უშუალოდ საქართველოში არ მოქმედებდნენ) განხორციელებული ტერორისტული აქტების ფაქტიურ შემსრულებელთა შორის არ გვხვდება ქართველ რევოლუციონერთა სახელები. ამ ფაქტის შეფასებას არ ვაპირებ. იგი მხოლოდ იმიტომ მოვიყვანე, რომ გვიჩვენებს ქართული ბუნების ინსტინქტურ, თანდაყოლილ სიძულვილს იმ ხერხებისადმი, რომელთაც ტერორისტული აქტის წარმატებით ჩატარებისას აუცილებლად იყენებენ. ქართველს ვერც უკიდურესი პარტიული სიმტკიცე თუ უკიდურესად მტკიცე პარტიულობა, ვერც ყველაზე მძაფრი პარტიული შემართება ვერ გადაახვევინებდა ვაჟაკური გზიდან, მას პირდაპირ უყვარს მტერზე მისვლა და პირდაპირ გულში კვრა. და არც აზვების ტიპის პროვოკატორები ჰყოლიათ ქართველებს.

3. ბოლოს, მესამე ვითარება, სადამდეც მივიდა საქართველო 70-იანი წლებისათვის, იყო ხალხის სრული, ყოველმხრივი გაკოტრება-გაპარტახება.

რა იყო საქართველოს გაკოტრება-გაჩანაგების მიზეზი? — ქართული ხასიათი, რუსული მმართველობა და სომხური კაპიტალი. თითოეულ ამ ფაქტორთან ცალ-ცალკე საქართველო შეძლებდა გამკლავებას, მაგრამ სამივესთან ერთად — მის ძალ-ღონეს აღემატებოდა: ეს ფაქტორები ერთიმეორეს უწყობდა ხელს და 70-იანი წლების ბოლოს საქართველო უკვე საბოლოოდ დაიქცა.

ქართველის ხასიათი ჩამოყალიბდა საქართველოს მთელი ის-

ტორიის მანძილზე გაჩაღებული ბრძოლების ზეგავლენით: ნიდაგ იბრძოდა ქართველი და იბრძოდა, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ყველა ფენიანად. გაზვიადებული არ იქნება, თუ ვიტყვით, რომ ომების დროს მთელი მამაკაცური საქართველო ისხამდა იარაღს, ყველა ვაჟაკი იარაღდებოდა. სხვათა შორის, ამ ფაქტის ერთ-ერთი დამადასტურებელია გასული საუკუნის ბოლომდე, ყოველ შემთხვევაში, საუკუნის ნახევრამდე მაინც, შემორჩენილი ძალიან საგულისხმო მოვლენა: ქართველი გლეხი უმეტესწილად თავად არ მკიდა. მან არ იცოდა მკა საქართველოში პურს კი არ თიბავდნენ, მკიდნენ და საამისოდ უპირატესად დაქირავებულ შრომას იყენებდნენ: „კრო“ — თურქი და სპარსელი სომხობა — მკის დროს პარტიულად მოდიოდა და ქართულ მინდვრებში პურისა და ქერის მოსავალს იღებდა. ასეთი უცნაური მოვლენა, რომ თავად მიწათმოქმედს არ აეღოს თავისი ნათესი, მხოლოდ ისტორიულად ჩამოყალიბებული ჩვევით თუ აიხსნება: ე. ი. მკის დროს მამაკაცები ნამგალს კი არ იღებდნენ ხელში, არამედ თოფს ან ხმალს ყანის დასაცავად. თბილისის სამხრეთით, თურქეთისა და სპარსეთის მოსაზღვრე ზოლში ქართველი გლეხი თავისი ისტორიის მანძილზე უბრალოდ ვერ ისწავლიდა მკას სწორედ ამ ჩვევის გამო. ძნელია ამის ახსნა, თუმცა ეს მოვლენა, მრავალსაუკუნოვანი საყოველთაო ლაშქრობებით განპირობებული, საქართველოს ყველა კუთხეში არ ყოფილა გავრცელებული. მუდმივი ომის პირობებში ქართველ ხალხს თავისებური დამოკიდებულება გამოუმუშავდა ფულადი და სხვა ნივთიერი ღირებულებებისადმიც, აგრეთვე — ჩვევა, ეცხოვრა ყოველი წუთით. ორივე ამ პირობამ თავისებური შედეგი გამოიღო: დაუინებით თუ შევისწავლით ქართველის ბუნებას, მასში აღმოვაჩენთ უღავო მიდრეკილებას — თავი გასწიროს, სიცოცხლე საფრთხეში ჩაიგდოს ამა თუ იმ ფასეულობისათვის. განვლილმა საუკუნეებმა მას ასწავლა, რომ აღამიანები სწორედ ამ ფასეულობათათვის იბრძვიან და ომობენ და მისთვისაც სულ ერთი არ ყოფილა ფასეულობანი. ამასთან, იგივე საუკუნეებმა მას ასწავლა და მიაჩნია, რომ, რასაც სწრაფად დაიპყრობ, შეიძლება სწრაფადვე წაგართვან; მიაჩნია, უყუროს მას, როგორც რაღაც არამყარს, როგორც ომის ნადავლს, როგორც შემთხვევითს, ქარის მოტანილს და ქარისავე წაღებულს, სწრაფად მოსასვლელსა და სწრაფადვე წარმავალს.

სწრაფადვე წარმავალს, რომლის მისაღებად და შესანარჩუნებლად საჭიროა არა ხანგრძლივი, მუყაითი, ბეჯითი შრომა, მომჭირნობა, გაფრთხილება, ანგარიშ-ვარაუდი, არამედ ენერჯის გარკვეული აფეთქება. ახლაც ვამჩნევთ, რომ თავისი არსებობის შემდგომ, უფრო მშვიდობიან პერიოდში ქართველი ხალხი, მწარე გამოცდილებამ ფულის ყადრი რომ ასწავლა, ამჯობინებს, მის საშოვნელად ყველაზე რისკიან საშუალებებს მიმართოს, ვიდრე, ვთქვათ, ვაჭრობას. იგი პირდაპირ მიდრეკილია, დააარსოს ისეთი საწარმოები, რომელთა დიდი უმრავლესობა გასაკოტრებლადაა განწირული. ქართველი ბანკირი ისეთივე იშვიათობაა ბუნებაში, როგორც სამფეხა მამალი და, თუ კვლავ ორნითოლოგიურ პარალელს გავავლებთ, იგი თავის საწარმოებში მოგვაგონებს იმ ვარხვს, აგურის კიკოზე საკუთარი მკერდიდან ბუმბულსა და ფრთებს რომ იგლეჯს. ფორტუნის იშვიათი ახირებით ქართველმა კიდევ რომ მოახერხოს და ასე თუ ისე გახდეს კაპიტალისტი, მისი კაპიტალისტობა დიდხანს ვერ გასტანს: იგი ისტორიულად მოკლებულია მოპოვებული ღირებულებების შესანარჩუნებლად საჭირო უნარ-ჩვევებსა და მოხერხებულობას. გარდა ამისა, გამუდმებულმა ომმა მას ასწავლა, აწმყო მომავალზე მეტად დაეფასებინა, დასწაფებოდა და გამოეყენებინა ის წამი, მის ხელთ რომ იყო და არ ეფიქრა, თუ რას მოუტანდა მომდევნო წამი. არა მგონია, რომ ეს თვისებები ვინმემ აუცილებელ პირობად მიიჩნიოს ხალხის გასამდიდრებლად.

სხვაგვარად შეტრიალდა სომხების ბედი. ამ ხალხს, ასევე მამაცსა და მეომარს, საქართველოს თანაბრად სისხლით რომ დაიცვა თავისი რწმენა და ხანგრძლივ შეინარჩუნა იგი თვით დამოუკიდებელი არსებობის შეწყვეტის დროსაც კი, ძალა აღარ შესწევდა ტერიტორიული დამოუკიდებლობის დასაცავად: მისი აღმოსავლეთი ნაწილი ძალიან დიდი ხანია დაპყრობილი ჰქონდა სპარსეთს, დასავლეთი - თურქეთს და ორივე ნაწილს ისე მკვიდრად ადგა მონობის უღელი, რომ პოლიტიკურად მთლიანი დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრიობის აღდგენის ნიშანწყალიც კი არ ჩანდა ბოლო დრომდე. XIX საუკუნეში სასომხეთის სპარსული და თურქული ოლქები, რუსეთის მიერ ომებით წართმეული, რუსეთის მფლობელობაში გადავიდა, როგორც სპარსეთისა და თურქეთის პროვინციები და არა როგორც ერთი მთლიანობა, თუნდაც დაქვევული და გაპარ-

ტახებული, არა როგორც თავისთავადი სახელმწიფო, არამედ როგორც სხვა მონარქიების შემადგენელი ნაწილები; მოკლედ, სომხეთს დაემართა ის, რაც შეიძლებოდა დამართოდა საქართველოს 1918 წელს: 117 წლის რუსული პროვინცია - საქართველო - გერმანიის ან თურქეთის ხელში ჩაგვარდნილიყო. მაგრამ ამ მსგავს მოვლენებს შორის მაინც დიდი სხვაობა იქნებოდა, ისეთივე დიდი, როგორც XIX საუკუნის რუსეთსა (მიუხედავად მისი მმართველობის უარყოფითი მხარეებისა) და წინა საუკუნეების სპარსეთს ან თურქეთს შორის. ბედითა და ჯვრით ჩვენი დაჲ - ბედკრული სომხეთი სრულ მონობაში ჰყავდათ დამპყრობლებს, რომელნიც დამორჩილებულ ხალხთან დამოკიდებულებაში ადამიანურობის არაერთარ კანონს არ ცნობდნენ. სომეხი ხალხისთვის ერთადერთი ხსნა იყო, თავად გამოემუშავებინა აუტანელ პირობებთან შეგუების უნარი: ღია, პირდაპირი ბრძოლა ნამდვილი სიგიჟე იქნებოდა და შესაძლოა ერის სრული განადგურება მოჰყოლოდა. და დაიწყო სომხების საუკუნოვანი ემიგრაცია. რა თქმა უნდა, უპირველეს ყოვლისა, გამოემუშრნენ მეზობელი საქართველოსკენ, რომელთანაც სომხეთი წარსულსა და აწმყოში ათასი ძაფით იყო დაკავშირებული. საქართველოში ჭარბად შემოსული სომხები ქართველი მოსახლეობის ყველა ფენაში უხვად შეერივნენ და მთლიანად გააჩერეს ეს ფენები, ისე ღრმად, რომ თავდაც ბევრ რამეში მიემსგავსნენ მკვიდრ მოსახლეობას და ასიმილირება განიცადეს თავის საზნართან; ამავე დროს, ქართულ საზოგადოებაში მათ გარკვეული და მნიშვნელოვანი ადგილი დაიჭირეს. დღესაც ვხედავთ, რომ წმინდა ქართველი სომხები, უმთავრესად თბილისში ჩასახლებულნი, მიუხედავად ქართველებთან უთანხმოებისა ბოლო ნახევარი საუკუნის განმავლობაში და საკმაოდ მკაფიოდ გამოხატული შეურიგებელი ნაციონალიზმისა, უფრო ახლოს არიან ქართულ ადათ-წესებთან, ვიდრე ერევნელი და ახალციხელი სომხების ზნე-ჩვეულებებთან. ხოლო გლეხთა შორის, ხშირად ქართველი და სომეხი გლეხი ერთმანეთის მომიჯნავენიც არიან, არასოდეს ყოფილა მტრობის მსგავსი რამ: ისინი თანაბრად გრძნობენ თავს ერთნაირ ეკონომიკურ და საყოფაცხოვრებო პირობებში.

მაგრამ მაინც, საქართველოში მოსვლა და ქართველ მოსახლეობაში ასეთი შერევა საკმარისი არ აღმოჩნდა იმისთვის, რომ სომხებს

უარი ეთქვათ იმ ნაციონალურ თვისებებზე და თვითშენარჩუნების იმ ხერხებზე, რომლებიც მათ სპარსულ-თურქული მრავალსაუკუნოვანი დამონების პირობებში გამოუმუშავდათ. ვარდა ამისა, სომხებს შეგნებული ჰქონდათ, რომ საქართველოზე შაჰთა და სულთანთა გამუდმებული თავდასხმებისას თუ ისინი თავის თანამემამულეთა – მთელი მათი ხალხის – ამ მბრძანებელთა წინააღმდეგ აშკარად და პირდაპირ ჩაებმებოდნენ ბრძოლაში, ეს სომხობას ცუდად შემოუტრიალდებოდა. საქართველოში დამკვიდრებული სომხები თუმცა კარგად შეეჩვივნენ ქართულ ყოფას და მათი პირადი ინტერესები წმინდა ქართულ ინტერესებს მჭიდროდ დაუკავშირდა, მაინც ეს ქვეყანა არ იყო მათი მშობლიური მიწა, მათი რეალური სიმიდრე კი თავისი პორტატიულობის გამო გაცილებით ადვილი დასაცავი იყო მტერთა შემოსევებისას, ვიდრე ძირეული მოსახლეობის სახნავ-სათესი, ვენახები და პირუტყვთა ჯოგები. დაბოლოს, საუკუნეთა მანძილზე მონობაში ყოფნამ და უღმობელ მბრძანებელთა წინაშე მუდმივმა ძრწოლამ ამ ხალხში, ბუნებრივია, ძალაუნებურად შეასუსტა თანდაყოლილი სიმამაცე. ყველა ამ მიზეზთა გამო ქართველმა სომხებმა თანდათან დაიკავეს ის ცარიელი ადგილი საქართველოში, რასაც ვაჭართა ფენა ერქვა და რაც ასე მორგებული იყო მათ ნაციონალურ ხასიათზე. ვაჭართა საქმიანობას ამ მეომარ ქვეყანაში ბევრ სარგებელთან ერთად ბევრი უსიამოვნებაც ახლდა თან. სარგებელი განმარტების გარეშეც გასაგებია; ფულის დაგროვების გარდა, ვაჭრობამ სომხებს განუფითარა ყველა ის თვისება, რაც აუცილებელია ნაშოვნის სიმიდრის შესანახად და შესანარჩუნებლად (ქართველებს კი, რაკი ქონების დაგროვებას დიდად არ მისდევდნენ, ეს თვისებები მათ არც გამოუმუშავებიათ). სომხები იყვნენ ანგარიშიანები, წინდახედულნი, მომჭირნენი და მოხერხებულნი. რაც შეეხება ვაჭრობის თანხლებ უსიამოვნებას, იგი ყოველთვისაა იმ ქვეყნებში, სადაც ჭარბობს საომარი ელემენტი და მას სახელმწიფო ცხოვრებაში გაბატონებული როლი უკავია. გავისხენოთ, რუსეთის უახლოეს წარსულში როგორი იყო საზოგადოებრივი აზრი იმ ოფიცერზე, ვაჭრის ქალიშვილზე რომ ქორწინდებოდა. მაგრამ სომხურმა ემიგრაციულმა ელემენტმა წარმოაჩინა თავისი ძველი თავადაზნაურული, დიდგვაროვანი კლასიც, საკარო, სამხედრო, ადმინისტრაციული თუ ფეოდალურ-უფლებრივი მდგომარეობით საქართველოს უმაღლეს

კლასებს რომ ერწყმოდა, და ამავე დროს კავშირი არ გაუწყვეტია თავის ერთან, კავშირი – სისხლისმიერი, რელიგიური და ქონებრივი. ეს დაწინაურებული სომხობა პატრონობდა საქართველოში მცხოვრებ თავის თანამემამულეთ, იყო მათი ქომაგი და მოსარჩლე საქართველოს სახელმწიფო დაწესებულებებში და ხელისუფალთა წინაშე.

ასეთი ურთიერთდამოკიდებულება იყო საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრებ სომხებსა და ქართველებს შორის, საქართველო რუსეთს რომ შეუერთდა. ეს ურთიერთდამოკიდებულება არც მერე შეცვლილა, განსაკუთრებით, XIX საუკუნის დასაწყისიდან 60-70 წლების განმავლობაში, როცა მთიელებთან, სპარსეთთან და თურქეთთან განუწყვეტელი ომები წარმოებდა და საქართველოში შემოღებული წოდებრივი დაყოფა დამტკიცდა რუსული კანონითა და სახელმწიფო წეს-წყობით. ყველაფერი უცვლელად დარჩა: თავადაზნაურობა და გლენობა თითქმის მთლიანად ქართველებისგან შედგებოდა, ვაჭართა და საამქრო ხელოსნების ფენა – თითქმის მთლიანად სომხებისაგან. რა თქმა უნდა, საქართველოს ვაჭართა და ხელოსანთა ფენებში ქართველობაც იყო, მაგრამ მისი პროცენტული რაოდენობა არ აჭარბებდა თავადაზნაურთა და გლენთა ფენებში შემავალ სომეხ თავადაზნაურთა და გლენთა პროცენტულ რაოდენობას. უნდა შევნიშნოთ, რომ აქ საუბარია, კერძოდ, იმ ტერიტორიაზე, რომელიც წელს დამოუკიდებლობის აქტით საკუთრივ ქართულ ტერიტორიად იქნა ცნობილი: გასული საუკუნის ყოველდღიურობაში საქართველოდ მოიხსენიებდნენ მთლიანად ამიერკავკასიას, რომლის უმაღლესი ადმინისტრაციული ცენტრი და დედაქალაქი იყო თბილისი.

XIX საუკუნის 70-იანი წლებისათვის გამოირკვა, რა ეკონომიკური შედეგები მოუტანა ამ წყობამ ქალაქებისა და რიონის, მტკვრის, არაგვის, ალაზნის ხეობებში გაშენებული სოფლების წმინდა ქართულ მოსახლეობას. შედეგები უკიდურესად საგალალო იყო ორივე ფენისათვის – თავადაზნაურობისთვისაც და გლენობისთვისაც, ე. ი., არსებითად, მთლიანად ყველა ქართველისათვის. თუ როგორ აისახა ქართულ მიწათმფლობელობაზე ორი მთავარი რეფორმა – გლენთა განთავისუფლებისა და სამიჯნაო-სასამართლო, შევეცადე ზემოთ მომენახა და, ვფიქრობ, საკითხის უფრო დაწვრილებითი განხილვა და მეცნიერულად დასაბუთებული გამოკვლევა

კი არ გააფერმკრთალებს, არამედ უფრო გაამძაფრებს და დაადასტურებს იმ ზოგად დასკვნებს, სადამდეც ესკიზური დასურათებით მივედით ამ ერთი ამოსუნთქვით დაწერილ სტატიას. შეგვხოთ გაკოტრება-გაპარტახების სხვა მიზეზებსაც იგივე პუნქტირული მონახაზის ფორმით.

თუ შევძლებ, მოვნიშნო საქართველოს მიერ განვლილი მთავარი ეტაპები რუსეთთან შეერთების მომენტიდან დამოუკიდებლობის გამოცხადების მომენტამდე, ჩემი ამოცანა შესრულებული იქნება. ამის შემოწმება-შეფასება იმ ადამიანების საქმეა, ვინც მოვლენათა შუაგულში ტრიალებდა და თავად განიცადა მომხდარი ამბები. მაგრამ სწორედ შუაგულიდან გარკვეული დაშორება, ჩემი პროფესიული მოღვაწეობის ხასიათიდან გამომდინარე, მოვლენათა განზოგადების ჩვევა, შეუწინაღებელი, ღრმა ინტერესი ყოველი მსხვილმანისა თუ წვრილმანისადმი, საქართველომ 60-იანი წლებიდან მოყოლებული დღემდე რომ გადაიტანა, ჩემი სისხლისმიერი კავშირი და ბავშვობისა თუ ყრმობისდროინდელი დაუფიქვარი პირადი შთაბეჭდილებებისაგან წარმომდგარი თანაგრძნობა და ინტერესი — ყოველივე ეს (მდგომარეობის განზრახული კონტურული მითითებით გაშუქებისას) წინამდებარე ნარკვევს შეძლებისდაგვარად მისცემს დამაჯერებლობასა და მრავალმხრივობას, თუნდაც დახატულ სურათს პანორამული ხასიათი ჰქონდეს a' vol d'oiseau,¹ როგორც ზემოთაც განვაცხადე. ვიცი, რომ ყაზბეგის წიაღისეულის დასამუშავებლად ანდა მის მწვერვალზე ფუნქციონირების გასაყვანად საჭიროა ადგილობრივი შემოქმედებითი ძალების მოკრება და დაძაბული შრომა. პატივი და დიდება მათ, ვინც ასევე გიგანტურად იშრომა და უშუალო მონაწილეობა მიიღო საქართველოს ცხოვრების განვითარებაში. მე წილად არ მრგებია ასეთი დიდი ბედნიერება, მაგრამ სწორად და ფართოდ რომ ჩახატო იგივე ყაზბეგის მონახულობა, არა თუ უკეთესი, არამედ აუცილებელია, მისგან ისეთ მანძილზე დადგე, საიდანაც მთლიანად ქედი და მისი ნაწილები ურთიერთდაკავშირებულ ჯაჭვში გამოჩნდება და არა მარტო მთის რომელიმე ცალკეული ნაწილი. აი, ამ მანძილზე დგომა მხვდა წილად; ამან შემმატა გამბედაობა, ხელი მომეკიდა წინამდებარე ნაშრომი-

1. a' vol d'oiseau (ფრანგ.) — სწორხაზოვნად.

სათვის მაშინ, როდესაც მსოფლიოს სასწორზე, მის პინებზე შეგდებულია ევროპის ყველა ხალხის ინტერესები და წყდება საქართველოს ყოფნა-არყოფნის საკითხიც, საკითხი — საქართველოს საქართველოდ დარჩენისა.

ამ მრისხანე და გადამწყვეტ მომენტში ობიექტურობა, ჩემი აზრით, ის აუცილებელი და ძირითადი თვისებაა, რომელმაც შესაძლოა ნაშრომს რაიმე ღირებულება მიანიჭოს. ამიტომაც დამახასიათებელი მოვლენების არა მარტო განხილვის, არამედ შერჩევის დროსაც, განსაკუთრებით კი დასკვნების გამოტანისას, ვცდილობ, არც არავინ დავიცვა და არც არავინ დავადანაშაულო, ვინც უნდა იყოს იგი. მე ვცდილობ, მხოლოდ დავაჯუფო მოვლენები და გავაშუქო მათი შედეგები. ხოლო საკითხს თუ არაობიექტურად მივუდგებოდი, მთელი ჩემი ნაშრომი მიიღებდა პარტიულობის ანდა, რაც უფრო ცუდია — მოჭარბებული პატრიოტიზმის ელფერს. არ დავუშვებ, რომელიმე ეს ელფერი დაჰკრავდეს ნაშრომს, რადგან, ჩემი ღრმა რწმენით, სულ მცირე მიკერძოებაც კი წინამდებარე ნარკვევს ყოველგვარ ფასს დაუკარგავს. ისიც კმარა, რომ შედარებითი ესკიზურობა სტატიის დონეს ძლიერ აქვეითებს.

მე ქართველებისთვის არ ვწერ: ჩემმა თვისტომმა ყველაფერი, რასაც ვამბობ, ჩემსავით და ჩემზე უკეთესაც იცის. მაგრამ ჩემ მიერ მოყვანილი ცნობების კრების, ალბათ, დაენმარება საზოგადოებრივ აზრს, გაერკვეს, რაც მთლიანობაში გამორჩა ანდა უფრო ახლობელი ყოფითი ინტერესებით დაიხრდილა. ჩვენ უფლება გვაქვს, მსოფლიოსგან უფრო მეტი ყურადღება მოვითხოვოთ; ეს სამართლიანი მოთხოვნა დამყარებულია ჩვენს ისტორიულ როლზე, ხალხურ თვისებებზე და იმ საწყისებსა და საფუძვლებზე, უკვე რომ მოგზაზე და კვლავ მივაპყრობ დაკვირვებული მკითხველის ყურადღებას. გთხოვთ, მაპატიოთ ეს გადახვევა, თუმცა იგი აუცილებელი იყო სწორედ აქ, რადგან, წინამდებარე განყოფილება რომ დავამთავრო, უნდა შევეხო სომეხ-ქართველთა ეკონომიკური ურთიერთდამოკიდებულების მეტად მწვავე და მტკივნეულ საკითხს, რამდენადაც იგი — ეს ურთიერთდამოკიდებულება — მოცემულ ეპოქაში რუსული მთავრობის გავლენით, მასთან კავშირში ვითარდებოდა. აქ მკაცრი ობიექტურობის დაცვა უმნიშვნელოვანესი პირობაა: იგი აუცილებელია.

XIX საუკუნის 70-იანი წლებისათვის, როცა სოციალიზმი მთელ მსოფლიოში უკვე ახალი გაბატონებული რელიგია გახდა და ეკონომიკური ინტერესებით ყველა დანარჩენი მიმდინარეობა დაჩრდილა, საქართველოში ერთმანეთს შეეჯახა ორი ეროვნება: ერთი – მატერიალურად უზრუნველყოფილი და მის მოსაპოვებლად, სიმდიდრის დასაგროვებლად და შესანარჩუნებლად აუცილებელი თვისებებით დაჯილდოებული, ხოლო მეორე – საბოლოოდ განადგურებული და არა მარტო ამ თვისებებს, არამედ მათი გამომუშავების შესაძლებლობასაც მოკლებული იმ გარემოში, რომელშიც მას არსებობა უხდებოდა. პირველი იყო მოსული საქართველოს მიწაზე, მეორე – ძირეული და ოდითგან თავისი მიწის ბატონ-პატრონი, მისი ყოველი მტკაველისათვის დაუცხრომელი მებრძოლიც.

ქართველობა, განურჩევლად წოდებისა, მხოლოდ ამ მიწით ირჩენდა თავს. გარდა ამისა, თავდაზნაურთა მნიშვნელოვანი მასა, როგორც მთელ რუსეთში, იდგა სამხედრო ან სამოქალაქო სამსახურში, მაგრამ სამსახური მოითხოვდა ქალაქად ყოფნას, ქალაქში ცხოვრება კი მთლიანად ნთქავდა მიღებულ გასამრჯელოს და მოსამსახურე პირი აუცილებლად ვალეებში ვარდებოდა. დაბალ და საშუალო მოსამსახურე კლასს ხომ დიდი რუსეთის მთელ ტერიტორიაზე არსად და არასდროს ჰქონია სამყოფი ხელფასი. ეს ფაქტი დასაბუთებას არ საჭიროებს, ეს აქსიომა ყველასთვის ცნობილია. ვერავინ უარყოფს, რომ ყოველდღიური ცხოვრების რთული და ეშმაკური მექანიზმის წყალობით მეტ-ნაკლებად მთელ მსოფლიოში და, განსაკუთრებით, რუსეთში დაწესებულია შემდეგი: რამდენიც უნდა გამოიმუშაოს ადამიანი, როგორი კოლოსალური შრომაც უნდა მოდიოდეს მის წილ – ყოფა-ცხოვრების ყველა პირობა, ყველა პროდუქტის ფასი, არსებობის მთელი ყაიდა ადამიანისაგან გამოცხვავდა და უკანასკნელ მარცვლამდე აყრევიანებდა ყველაფერს, რასაც იღებდა თავის სამუშაოში, ვალეებით ივსებოდა, ძალა ელეოდა და წელში წყდებოდა. ხორციელდებოდა ასეთი მიმოქცევა: თავითა თუ ხელებით, ნერვებითა თუ კუნთებით, კალმითა თუ გუთნით მომუშავე ადამიანი ქმნის საერთო მოხმარებისათვის აუცილებლად საჭირო ნივთიერ და არანივთიერ ღირებულებებს და რაკი ეს ღირებულებანი საერთო მოხმარებისაა, გარკვეული წილი მას და მის ოჯახსაც ეკუთვნის; მაგრამ გამომუშავებული ღირებულებ-

ბანი ხვდება იმათ განკარგულებაში, ვისაც ან ძალაუფლება აქვს, ან ფული, რადგან სულიერ თუ მატერიალურ ღირებულებებზე დახარჯული შრომა ყოველთვის ან მათ მიერ დაკისრებული ბეგარაა, ანდა მათი ფულით ნაზღაურდება. მშრომელმა, სულ ერთია – ინტელექტუალურად შრომობს იგი თუ ფიზიკურად, ხელისუფალთ ან მეწარმეს უკანვე რომ გამოართვას თავისივე გამომუშავებული თუ მოპოვებული ღირებულებებიდან მისთვის საცხოვრებლად აუცილებელი რამ, გაცილებით მეტი გაცვლითი ნიშნები უნდა დახარჯოს, ვინემ თავის შრომაში მიიღო. ეს უღმობელი მანქანა ისე ეშმაკურად და მარჯვედაა მოწყობილი, რომ ადამიანი მას თავს ვერ დააღწევს. ამ მანქანის ბორბლებზე მოქცეული იყო ყველა მშრომელი – ექიმი, მოსამართლე, ჩინოვნიკი, მემამულე, გლეხი თუ ღლიური მუშა, ასევე – საერთო საცხოვრისის მოთხოვნებიც, გაუსაძლისობამდე მისული პირობებიც იმ წრისა თუ კლასისა, რომელთაც ეკუთვნოდნენ, ამ წრეში გამომუშავებული, მომხმარებლის არსებას ორგანულად შეზრდილი ჩვევებიც, მისთვის მეტად საჭირო, აუცილებელი დანახარჯებიც სამუშაო პირობების გამო. ყოველთვის ღირებულებათა მწარმოებელი მუშაკი ამავე დროს წარმოდგენს მომხმარებელს, თავისი მასით ქმნის ე.წ. ბაზარს, ყოველთვის შუამავალთა და მეწარმეთათვის რომ მუშაობს, ცალკეული პიროვნებები იქნებიან ისინი, კლასები თუ სახელმწიფო. და რუს თავდაზნაურთა, მსახურეულთა, მუშათა და გლეხთა ფენებში ეს მანქანა მთელი სიმძლავრით მუშაობდა: ვალეებისა და საგადასახადო ნარჩენების გადაუხდელობის გამო მიწები, ტყეები, ყოველგვარი სასოფლო საგარეული თუ ქალაქის ქონება საბოლოოდ გადადიოდა ხაზინის ანდა ვაჭართა და ფინანსისტთა ხელში და ეს ჩვეულებრივი, ყოველთაო მოვლენა იყო. მაგრამ მაინც ამ გაჭირვებიდან თავის დაღწევა და შრომითი ენერჯისთვის გზის მოძებნა ერთი ენით გაერთიანებულ რუსულ თვალუწვდენელ სივრცეში უფრო ადვილი იყო, ვიდრე, ვთქვათ, საქართველოში. ქართველებს გაცილებით ნაკლები შესაძლებლობა ჰქონდათ თავისი შრომითი ენერჯის გამოსაყენებლად და თუ რუსული მმართველობა მათ მიმართ თავის საერთო ეკონომიკურ პოლიტიკას არ აუარესებდა, არც რაიმეთი ეხმარებოდა თავის ქვეშევრდომებს ამ გამოუვალ მდგომარეობაში: როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, მთელ საქართველოს ტანჯავდა სამ-

იქნაო წესები და გაჭიანურებული სამიჯნაო სასამართლო პროცე-
სები. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ სამიჯნაო და სასამართლო
ძალთა შემაღვნილობა არათუ თვისებრივად, არამედ, რაც მთავა-
რია, რაოდენობითაც ვერ აკმაყოფილებდა სასამართლოს მოთხ-
ოვნებს, ვერ უზრუნველყოფდა მიწათმფლობელობისა და მიწათ-
სარგებლობის ყველა ფორმისა და სახის მოწესრიგებას, სულ მცირ-
ედ იდაც ვერ შეელოდა სილატაკეს. რუსულ სამსახურში მყოფ
ქართველთა 99%-ს არ შეეძლო თავი დაეღწია, იმ სამხედრო თუ
სამოქალაქო თანამდებობრივი არეალიდან, რომლის წევრებსაც მათ-
ხოვრულ ხელფასს უხდიდნენ. ამიერკავკასიის ბუნებრივი კოლო-
სალური სიმდიდრენი ხელუხლებელი რჩებოდა, ეს კი ქვეყანას არა
მარტო ზღვა ფულს, არამედ სამუშაო ძალთა გამოყენებისა და
ხელფასის მიღების შესაძლებლობასაც აკარგვინებდა. ტყიანი, ვე-
ნახიანი საუკეთესო მიწები, მინდორ-სავარგულები ამა თუ იმ მიზეზ-
ით გადადიოდა ხაზინის, მეტწილად კი საუფლისწულო მამულე-
ბის შემაღვნილობაში (ბორჯომი, სამუხრანო, კახეთის ადგილ-მამუ-
ლები). საქართველოსადმი მელიორაციული დახმარება რუსეთის
მხრიდან ნულის ტოლი იყო: ამ დროს კი საქართველოს მიწების
სამი მეოთხედი მხოლოდ იმიტომ იყო უნაყოფო, რომ არ ირწყვე-
ბოდა; ხოლო მის გორაკიან ზედაპირს, რომ არაფერი ვთქვათ დიდ
სიმალეებზე, თუ გამოიყენებდნენ და მელიორაციას – ამ პირველ-
ხარისხოვანი მნიშვნელობის საქმეს – ოდნავ ყურადღებას თუ მი-
აქცევდნენ, საქართველოს ველ-მინდვრები ყველა ნაყოფიერი გახდე-
ბოდა. წიაღისეულსა და ზედაპირს ისევ პრიმიტიულად ამუშავებდ-
ნენ; უფრო რთულ ფორმებში მათი დამუშავება არც უცდიათ.
თბილისის გოგირდოვან წყლებს რვა თუ ათი წლის წინათ მიეცა
სამკურნალო კვალიფიკაცია სახელმწიფოს დონეზე, მაგრამ ვერ
კიდევ 1916 წელს, უკანასკნელად რომ ვიყავი თბილისში, განთქმული
თბილისური აბანოები მხოლოდ სხეულის განსაბანად თუ იხ-
მარებოდა, როგორც ეს ჩემს ბავშვობაში, 60-იან წლებში, იყო.
შავი ზღვის სანაპირო ზოლი იქცა სამთავრობო სპეკულაციის
წყაროდ, ხოლო ზღვისპირ შემოჯარულ მთებზე აურაცხელი სიმ-
დიდრის ასწლოვანი ტყეები ხელუხლებლად დგას და ელის დამუშავე-
ბას უთუოდ იმ ინგლისელებისაგან, ვის შემოსვლასაც თავად კ. მ. ო-ს
დედებთან მისი გაყოფის საქმე უნდა გადაეწყვიტა. რუსეთის

მმართველობას სამხედრო საჭიროებისათვის გაჰყავდა განსაცვი-
ფრებელი გზატკეცილები და ერთი ბილიკიც კი არ გაუკვალავს იმ-
ისთვის, რომ სოფელს საქალაქო ცენტრებთან დაკავშირება გააღ-
ვილებოდა.

საქართველოს საადგილმამულო საქმეთა უფრო ფართო სახ-
ელმწიფო ღონისძიებებზე გადასვლისას შეუძლებელია, არ მივუთი-
თოთ მსხვილი მიწათმფლობელობის იმავე მფარველობით სისტემაზე,
რომლის მიხედვითაც რუსეთის მთელ სივრცეში გადატრიალებამ-
დე დიდი ლატიფუნდიები განსაკუთრებული მზრუნველობის
ობიექტად უნდა ყოფილიყო მიჩნეული, ხოლო თუნდაც სამართლიან
საფასურად იტულებითი გასხვისების კადეტური პროგრამა – გან-
საკუთრებული დაძაბულობის რევოლუციურ აქტად. თუმცა ლატ-
იფუნდიები ბოლოს და ბოლოს ამა თუ იმ მიზეზით უფრო ხშირად
ან ხაზინაში, ან საუფლისწულო მამულებში გადადიოდა, ანდა,
რაკი დიდგვაროვანი ქართველებისთვის მისი ფასი მიუწვდომელი
იყო, უფრო ფულიანთა ხელში ვარდებოდა, რაც ქართველი ერის
ქონებრივი მდგომარეობისათვის კიდევ ერთი მინუსი იყო. ლატ-
იფუნდისათვის დამახასიათებელია, ერთ მფლობელს ეკუთვნოდეს;
ეს თვისება გავლენას ახდენს მიწათმფლობელი კლასის უმიწობა-
ზე, ამცირებს მის ფართს და სულაც ქართული მიწის სათვალა-
ვიდან გადის. საქართველოში, რამდენადაც ვიცით, არც ერთი უმაღ-
ლესი ტექნიკური, სპეციალური თუ სასოფლო-სამეურნეო სასწავ-
ლებელი არ დაარსებულა. საშუალო და დაბალი განათლების საქმე
კერძო ინიციატივას იყო მინებებული; საბედნიეროდ, ამ სფერ-
ოშიც, ისევე როგორც ეროვნული მშენებლობის სხვა დარგებში,
ქართველთა შორის მოიძებნენ ენერგიული და პირდაპირ თავგაღ-
კლული მოღვაწენი. აქ აუცილებლად უნდა დავასახელოთ წინამ-
ძღვრიანთკარის სასოფლო-სამეურნეო სკოლა, დაარსებული სამ-
შობლოს სიყვარულით გულანთებული პიროვნების ილია წინამ-
ძღვროვის¹ მიერ. ამ სკოლისათვის მან გაიღო მთელი თავისი მოკრძა-
ლებული ქონება, ასევე მოკრძალებული დანაზოგი მომრიგებელი
მოსამართლის 200-მანეთიანი ყოველთვიური ხელფასიდან და მის

1. ილია წინამძღვრიშვილი. წინამძღვროვი რუსიფიცირებული გვარია ისევე,
როგორც სუმბათოვი.

განვითარებას თავისი ხანგრძლივი ნაყოფიერი ცხოვრება მიუძღვნა. ძნელი მისახვედრი არ არის, რომ ასეთ პირობებში სოციალისტურ მოძღვრებას საქართველოში ისე შეხვდებოდნენ, როგორც წვიმას გვალვაში. და მართლაც, მთელი მისი მოსახლეობა ერთიანად გაიჟღინთა სოციალიზმით. ძველი წყობის საერთო-სახელმწიფოებრივმა პოლიტიკამ ამ ზეწოლას ვერც ერთი ბუფერი ვერ დაუპირისპირა, მხოლოდ მკაცრი და, როგორც აღმოჩნდა, უნაყოფო დამსჯელი ზომები გამოიყენა სოციალიზმის აღებუთა მიმართ. ბოლოს, ფულს, როგორც გაცვლით ნიშნებს, საქართველოს მიმოქცევაში განსაკუთრებული, იმაზე გაცილებით მეტი ზომიერებით უშვებდნენ, ვიდრე რუსეთში, სადაც ფულის ნიშნები საერთოდ უმნიშვნელო რაოდენობით მიმოიქცეოდა.

ნათქვამიდან ჩანს, რომ საქართველო მთავრობის ეკონომიკურ, სახელმწიფო-სამეურნეო პოლიტიკის სფეროშიც არანაკლებ დაჩაგრული იყო, ვიდრე ყველა სხვა საქმიანობის სფეროში: ჰქონდა არსებობის საგანგებო, არასახარბიელო პირობები, გეოგრაფიულად დაშორებული იყო რუსული ცხოვრებისგან, ჩაკარგული იყო ამიერკავკასიის სხვა ტომთა შორის და ქართული ენის მეტად მცირე ტერიტორიაზე გავრცელების გამო მხოლოდ პატარა სივრცეში შეეძლო თავისი სახალხო ძალების გამოყენება. ყოველივე ეს ქართველებს ყოველმხრივ ბოჭავდა და უფრო ცუდ მდგომარეობაში აყენებდა, ვინემ ნებისმიერ ადამიანს ძირეულ რუსეთში; მთავარია, რომ მთავრობის პოლიტიკა საადგილმამულო ქონების საკითხში მთელ მოსახლეობას უმიწოდ დატოვებდა უქადდა, რაც ფაქტობრივად ოცსაუკუნოვან ბრძოლებში აღმოსავლეთ მონარქთა ხელიდან სიმწრით გამოხსნილი მშობლიური ტერიტორიის დაკარგვას ნიშნავდა. ეს პოლიტიკა საქართველოს ისეთ პოზიციაში აყენებდა, რომ არა თუ მიწისთვის, არამედ თავისი არსებობის მინიმალური უზრუნველყოფისთვისაც კი არ ჰქონდა ბრძოლის თავი; ერთნაირად უძლური იყო ყველა – განურჩევლად წოდებისა, კლასისა და განათლებისა, პროფესიისა თუ საქმიანობის ფორმისა. საქართველოში ოფიცერი თუ მოსამართლე, მემამულე თუ გლეხი, მუშა თუ კანცელარიის მწერალი, ვინც უნდა ყოფილიყო, თუკი ქართველი იყო, უსათუოდ ვალებში იყო ჩაფლული. ვალების გამო იძულებული იყო, გაეყიდა ბაღი, დაეგირავებინა სახლი; აღმასრულებელი

ფურცლის ძალით მიჰქონდათ მისი ქონება, იგი იხდიდა საპირგამტეხლო ჯარიმას, ჰყიდა თავის ღვინოს, პურს, თივას, საქონელს და მუდმივ, ქრონიკულ უფულობას განიცდიდა. და ეს ძნელი მისახვედრი არ არის: მათ მამა-პაპათა მთელ თაობებს უბრალოდ არ ეცალათ, დრო არ ჰქონდათ, როგორმე მოეწყოთ თავისი მატერიალური ცხოვრება. ისინი სულ ბრძოლებში იყვნენ, სომხები კი ვაჭრობდნენ და ქონებას იხვეჭდნენ. რუსეთმა საქართველოს თავისი ძლიერი ხელი რომ გამოუწოდა დასახმარებლად, მაშინ საქართველოზე კბილებალესილ მეზობლებთან გაბმული ომები თუშკა არ შეწყვეტილა, მაგრამ ისეთი ხასიათი კი მიიღო, რომ ქართველობის ნაწილს შეეძლო დრო დაეთმო მიწისთვის, მაგრამ მხოლოდ ნაწილს, რადგან საქართველო პირველი 70 წელი მაინც რუსეთის სამხედრო ბაზა იყო და ინერციით თავის ყველაზე აქტიურ ძალებს ისევ ომებს ახმარდა. და კვლავ და კვლავ ამ ათწლეულებში საქართველოს ვაჭართა კლასი, ადრინდებურად მთლიანად სომხებისაგან შემდგარი, მდიდრდებოდა; აფართოვებდა თავის სამრეწველო საწარმოებს, სრულყოფდა კომერციულ ხერხებსა და შესაძლებლობებს; ქართველი თავადაზნაურობა კი მსახურობდა და სამხედრო სამსახურიდან ნაჭრილობები და ხეიბარი, სამოქალაქოდან კი ჰემორით დაავადებული საცოდავ პენსიაზე გადიოდა. ხოლო გლეხები, რა სამუშაოზეც უნდა ყოფილიყვნენ, პენსიას არ ღებულობდნენ. მიწა საქართველოში, როგორც მთელ რუსეთში, რეფორმამდე ცუდად მუშავდებოდა, მაგრამ რაღაც შემოსავალს მაინც იძლეოდა მუქტი შრომისა და შედარებითი გარეგანი უსაფრთხოების წყალობით. მაგრამ მიღებული მოსავლით ვერც მიწის მფლობელი და ვერც მიწის მუშაკი სიმდიდრეს ვერ დააგროვებდა. საგლეხო რეფორმის შემდეგ თავადაზნაურთა, ასევე გლეხთა ერთი ციციქა – მიკროსკოპიული სიდიდის – მიწის დასამუშავებლად საჭირო გახდა ფული, თანაც საკმაოდ დიდი თანხა. ცხოვრება ვითარდებოდა, სულ ახალ-ახალ მოთხოვნებს აყენებდა, სახსრები კი არ ჩანდა და არც მეურნეობის გასაუმჯობესებლად საჭირო საბრუნავი კაპიტალი იყო დაგროვილი. თუ აზნაურს სჭირდებოდა, ვთქვათ, ათასი ან ათი ათასი მანეთი, ის აგირავებდა მამულს საზოგადოებრივი მზრუნველობის უწყებაში პირველი საგირავნოთი, ხოლო კაპიტალისტ სომეხთან (საქართველოში კაპიტალისტები მხოლოდ სომხები იყვნენ)

– მეორე და მესამე საგირავნოთი. გლექს რომ რამდენიმე თუმანი ან მანეთი დასჭირვებოდა, რაკი მისთვის უწყება არ არსებობდა და არც ნადელის დაგირავების უფლება ჰქონდა, იძულებული იყო, თავისი მცირე არასანადელო ვენახი იმავე კაპიტალისტთან უკვე პირველი საგირავნოთი დაეგირავებინა ანდა ნასყიდობის წიგნით „სამუდამოდ ჩაებარებინა“. ყოველივე ეს ეპოქის სამართლებრივ სულისკვეთებას გამოხატავდა, ყოველივე ეს, ახალი მოღურის სიტყვა რომ ვინმართ – კონტაქტები, ბუნებრივად გამომდინარეობდა ცხოვრების პირობებიდან, და უკიდურესი უსამართლობა იქნებოდა, თუ ამას ერთი ერის მიერ მეორე ერის ექსპლოატაციას მივაწერდით: ეს მხოლოდ ისტორიულად ჩამოყალიბებული მართლგაგები-სა და ურთიერთობის სავსებით ლოგიკური შედეგი იყო. ასეთივე სურათს ვხედავთ დასავლეთ ევროპაში, როდესაც ფეოდალებიცა და სოფლის მთელი მოსახლეობაც ეკონომიკურად დამოკიდებული აღმოჩნდა ქალაქზე. ეს პარალელი შესაფერისადაა შერჩეული, რადგან XIX საუკუნის საქართველოს ბევრი რამ საერთო ჰქონდა XIV და XV საუკუნეების ევროპასთან. მაგრამ პარალელი არ არის მთავარი, მთავარია თავისთავად არსებული ვალები, პროცენტები, საპირგამტებლო ჯარიმები, ბეგარები, პირდაპირი და, განსაკუთრებით, არაპირდაპირი გადასახადები, წლიდან წლამდე მთიდან დაგორებული თოვლის გუნდასავით რომ იზრდებოდა და ბოლოს ჩამოშვებული ზეავივით დიდ მამულებსაც და პატარა ბაღებსაც ერთიანად ფარავდა. ფულის ფასი საშინლად იყო აწეული, სოფლის პროდუქტები კი წარმოუდგენლად იაფი იყო (ახლა დიამეტრულად საწინააღმდეგო მდგომარეობას ვხედავთ). ყოველივე, თბილისში მცხოვრებ ბატონსაც რომ სჭირდებოდა და, ვთქვათ, კიკეთელ გლექსსაც, თუ სოფლის პროდუქტი არ იყო, გაცილებით ძვირი ჯდებოდა: მაგალითად, მიწათმფლობელს 50 ცხვარი უნდა გაეყიდა, რომ ერთი სერთუკიანი კოსტიუმი შეეძინა, ანდა 500 ბოთლი ღვინო – რომ ვაჭიშვილისთვის გიმნაზიაში „სწავლის უფლება“ ნახევარი წლით მოეპოვებინა; მიწათმოქმედს, გლექს, კი მთელი შემოსავლით – 15 ცხვრით, სამი დღიური სახნავი (1 1/3 დესეტინა) მიწის მოსავლით და კიდევ, ვთქვათ, 3 კოკა მკავე ღვინით ოჯახი უნდა გამოეკვება, სხვადასხვა ბეგარა და მძიმე გადასახადი, ასევე ვალის ბარათების მიხედვით პროცენტები და საპირგამტებ-

ლო ჯარიმები გაესტუმრებინა. ყოველივე ამის შემდეგ, საეჭვოა, რაიმე დარჩენოდეს ან მიწათმფლობელს, ან მიწათმოქმედს „მელორაციის“ მოსაგვარებლად. რუსეთისთვისაც ნაცნობი ეს სურათი გართულებული იყო ადგილობრივი პირობებით. აქედან უთუო გამოსავალი კაპიტალისტი იყო, ხოლო ამ გამოსავლის გამოსავალი – გამოუვალი ფულადი კაბალა; კაბალიდან გამოსვლა, თავის დაღწევა კი მხოლოდ ფულიანთა ხელში მიწის გადასვლით შეიძლებოდა. ნათელია, გამსესხებლისა და მსესხებლის ეროვნება არაფერ შუაშია იმ გარდაუვალ შეხლა-შემოხლაში, რაც აუცილებლად უნდა წარმოქმნილიყო გამოსავალთა ამ წყებაში.

იოლია, საქართველოს გაკოტრება-გაპარტახება ქართველთა დიდბუნებოვნებას გადავაბრალეთ. მაგრამ რომ არა ქართველების ასეთი ნატურა, ჩამოყალიბებული საბრძოლო წარსულის ზეგავლენით, აზურ მონარქთა საზღვრები, ისედაც XVIII საუკუნის დასასრულს შავ ზღვაზე ბათუმის, ხოლო კასპის ზღვაზე დერბენდის ჩრდილოეთით ღრმად შეჭრილი, ერთადერთ მებრძოლ და დაუმორჩილებელ ქვეყანას – საქართველოს – რკინის მარწმუნებად ქედს და მის ისლამურ ელემენტს ერთ მრისხანე მთლიანობად შეერწყმოდა. არა მგონია, (რუსეთის მიერ ნახევარ საუკუნეზე მეტი ბრძოლით დაპყრობილი) კავკასიის მთები დაცემულიყო, თუ ზურგიდან არ მიადგებოდნენ საქართველოს გავლით, ხოლო ამ გავლის დროს თუ ქართველის ტომი თავის ტერიტორიას ნახევარი მოსახლეობის გაწყვეტის ფასად არ დაიცავდა; ასევე საეჭვოა, შესაძლებელი გამხდარიყო სპარსეთისა და თურქეთის სომხური ოლქების მეტროპოლიებისგან მოწყვეტა, ე. ი. მათთვის ახლანდელი თურქული სომხეთის ზვედრის თავიდან აცილება, საქართველოში რომ რუსული სამხედრო ბაზები არ ყოფილიყო; ასევე ვფიქრობ, შეუძლებელია, ევროპული რუსეთის მთელი სამხრეთი მუდმივ საფრთხეში არ ყოფილიყო თურქეთისა და მთიანი კავკასიის, სპარსეთისა და აღმოსავლეთ სახანოების ერთი რწმენითა და ფანატიზმით შეკრული და გაერთიანებული ძალების მხრიდან. დიახ, საქართველოს დარაჯის სამსახურის გაწევა შეეძლო სწორედ რომ იმ თვისებათა წყალობით, რის გამოც მას, თითქოს სხვა უბედურებანი არ ეპართოდა, ეკონომიკური დამონებისა და ტერიტორიის დაკარგვის სა-

ფრთხეც შეექმნა, თანაც მაშინ, როცა გაჩნდა მკრთალი იმედი დასვენებისა და მშვიდობიანი განვითარებისა, თავის — პოლიტიკური თუ არა, იურიდიული თვალსაზრისით მაინც — თავის მიწაზე.

მართალია დიდი ისტორიკოსი, როცა ამბობს: „დარაჯის სამსახური ყველგან უმადურია და იოლად ივიწყებენ“. ამას შეიძლება დაემატათ: და ხშირად დანაშაულადაცაა მიჩნეული.

მაგრამ დავუშვათ, ქართველი კაცის ეს თვისებები, კაპიტალისტურ სამყაროში წარმატების მისაღწევად ასე გამოუსადეგარი, ერთი ხელის მოსმით სასწაულებრივად შეცვლილიყო და გასული საუკუნის 60-იანი და 70-იანი წლებისათვის ქართველ ხალხს კომერციული გაჭირვების დაძლევის შემდეგ მოენდომებინა, თავისი ძალები ვაჭრობისაკენ, სამრეწველო მიმოქცევისკენ, საერთოდ — ფინანსური საქმიანობისაკენ წარემართა. როგორ უნდა შესდგომოდა იგი განზრახულ საქმეს, თუ ამ სარბიელზე უძლიერეს მეტოქესთან საბრძოლველად არ ექნებოდა მთავარი და ერთადერთი ალტერნატივა — რაიმე კაპიტალი ანდა თუნდაც სულ მცირეოდენი კრედიტი? იმ დროისათვის მთელი ფულადი სახსრები მკვიდრად იყო თავმოყრილი სომხების ხელში — საქართველოს ვაჭართა და მრეწველთა ერთადერთი ფენის ხელში და ქართველი კაცი მართლა უსისხლო, მაგრამ სისხლიანზე არანაკლებ დამღუპველი ბრძოლის ახალ არენაზე გამოდიოდა მის ხელთ არსებული ერთადერთი იარაღით — გაუმოწინავე, განუყოფელი, სადავო და ერთიანად ვალებში დაგირავებული მიწებით, რომელთა შემოსავალსაც განსაზღვრავდა ძლევათმოსილი ფული; სოფლის პროდუქტებს ისე მცირე ფასს უწესებდნენ, რომ მათზე გაწეულ შრომასაც ვერ ანაზღაურებდა და, რა თქმა უნდა, მიწის მფლობელს მიწის მინიმალურ რენტასაც ვერ უფარავდა. რომ დავასახელოთ, 70-იანი წლების და შეიძლება ბევრად უფრო გვიანდელი წლების საქართველოში მიწას რა ფასი ჰქონდა, გაგიკვირდებათ, როგორ არ გამოჩნდა ვინმე მდიდარი, თავიანი და ყოჩადი ამერიკელი, რომ რამდენიმე მილიონი გადაეგდო და ასე უბრალოდ შეესყიდა მთელი საქართველო, ის ხომ სულ მალე მილიარდებს მიიღებდა! ამაში არავითარი რისკი არ იყო: ქვეყანა მადლიანი და ნაყოფიერი იყო. მთებით შემოსაზღვრულ მხარეში კი სამუშაო ძალას მშობლიური კუთხის იქით სხვაგან წასასვლელი გზა არ ჰქონდა, ხოლო კანონიერი იურიდიული უფლე-

ბების დასაცავად ყველა გარანტიას იძლეოდა რუსული ხელისუფლება თუნდაც სამხედრო ძალით...

ბოლოს, ყოველგვარ ფანტასტიკურ ვარაუდს რომ თავი ვანებოთ და ვეძებოთ რუსეთის ისეთი კუთხე; სადაც მიწათმოქმედებას ან მემამულე, ან გლეხი გაემდიდრებინოს, გამონაკლისის გარდა, ვერ ვიპოვით. მიწათმოქმედის შრომის ხარჯზე და მიწათმფლობელის უფლებების გამოყენებით, ე.ი. ნატურალური პროდუქტების ხარჯზე ყოველთვის ყველანაირი ჯურის მესამე პირი მდიდრდებოდა. სხვანაირად რომ ვთქვათ, მომპოვებელ ძალებს ყოველთვის ჯაბნიდა დამმუშავებელი მრეწველობის ძალები, ხოლო მოპოვებულ პროდუქტებს, პირველი ხელიდან იაფად შექენილს, — სავაჭრო დაწესებულებათათვის ჩაბარებული საქონელი და ფაბრიკებისათვის განკუთვნილი მასალა. ასე იყო საქართველოშიც. კიდევ ერთხელ ვიმეორებ: ქართველთა და სომეხთა შორის გაჩაღებული შუღლი მოცემულ პირობებში იყო მხოლოდ და მხოლოდ, ერთი მხრივ, მიწის მუშაკთა და მიწის მფლობელთა, ხოლო, მეორე მხრივ, ვაჭრობისა და გადაამამუშავებელი მრეწველობის წარმომადგენელთა — ფინანსური ძალის ფაქტიურ მფლობელთა ინტერესების დაპირისპირების გარდაუვალი შედეგი. განსაკუთრებულმა პირობებმა, ვიწრო სივრცეში მჭიდრო სიახლოვემ და ქართულ შეგნებასთან ისტორიულად შეზრდილ უფლებებზე ფულის გამარჯვებამ სომხურ-ქართულ წოდებრივ, უფრო სწორი იქნებოდა, გვეთქვა, კლასობრივ შუღლს თითქმის ტომობრივი მტრობის სიძლიერე მიანიჭა. მტრობა კი ხან ჩაღებოდა, ხანაც ნელდებოდა — თუ მერყეობით, თუ რომელიმე მხარის დათმობით. მაგრამ კიდევ ერთმა მომენტმა გადააჭარბა ყველაფერს.

თურქეთისა და სპარსეთის სომხური ოლქები რომ გამდიდრდა და რუსეთს შეუერთდა, სომხებში ბუნებრივად აღიძრა წყურვილი სრული პოლიტიკური აღორძინებისა, მაგრამ, სამწუხაროდ, თავისთავად კეთილშობილური ეს სწრაფვა მოასწავებდა საქართველოს ძველისძველი, უსოვარდროინდელი საზღვრების ზომიერად დასულ ხელყოფას. თანდათან ფულადმა უპირატესობამ სომხურ ელემენტს საქართველოში არა მარტო ფულადი, არამედ ტერიტორიული უპირატესობაც მიანიჭა. დიდძალი ქართული მიწა გადავიდა მის ხელში უკვე მითითებული, სრულიად კანონიერი გზით — თუ ამას

საყოველთაოდ (გარდა რუსეთის ჩრდილოეთ კომუნებისა) არსებული სამართლის თვალსაზრისით შეეხებოდა. მაგრამ ზემოთ აღწერილი პირობები, რომელშიც ეს კანონიერება გატარდა, არ შეიძლება ნორმალურად მივიჩნიოთ სამართლებრივი საწყისების ზედმიწევნითი სიმკაცრით განსახორციელებლად. ამავე გზით თბილისის სახლების 11/12 სომხების ხელში აღმოჩნდა. რაკი სოფლადაც და ქალაქადაც სომხები უფრო მეტ ტერიტორიას ფლობდნენ, ვიდრე ქართველები, ამან სომხებს გაბატონებული მდგომარეობა შეუქმნა პოლიტიკური გავლენის, საზოგადოებრივი მმართველობისა თუ ადგილობრივი ცხოვრების ყველა სფეროში, რაც ასე საზიანო იყო ქვეყნისთვის და მოხდა გარდაუვალი შეტაკებაც. რუსულმა მანიველირებელმა სახელისუფლებო პოლიტიკამ 80-იან, 90-იან და უფრო გვიანდელ წლებში ეს განხეთქილება უფრო გაამძაფრა: უმადლესი ცენტრალური და ადგილობრივი სამთავრობო ხელისუფლება ერთი ხელით მკვეთრად და მტკიცედ უხშობდა სომხებს პოლიტიკური დამოუკიდებლობის აღდგენის წადილს (სეპარატისტული შეფერხილობისა რომ იყო მათ რევოლუციურ პარტიებში, ხოლო უფრო კომპრომისული – დანარჩენ მასაში), მეორე ხელით კი ყოველნაირად მხარს უჭერდა მათ, როგორც უმდიდრეს ფენას, როგორც ამიერკავკასიაში ქონებრივი უპირატესობისა და გავლენის მქონე კლასს. ანალოგიური პოლიტიკა ტარდებოდა ქართველების მიმართაც: თუ ერთი ხელით უმოწყალოდ ითრგუნებოდა ქართველების სრულიად არასეპარატისტული, მაგრამ მკვეთრად გამოხატული ნაციონალური მისწრაფება – შეენარჩუნებინათ ქართული თვითმყოფადობის ყველა მხარე და საქართველოს მთელი მოსახლეობა გადაერჩინათ გამაუპიროვნებელი რუსიფიკაციისგან, ასეთივე ძალით ითრგუნებოდა რევოლუციური ელემენტების მუშაობა სოციალისტური მოძღვრების გასავრცელებლად, მეორე ხელით მფარველობდა და თავისებურად ეალერსებოდა ყველა ფენისა და კლასის გადატაკებულ ქართველობას, უყურებდა მათ, როგორც უთუოდ საიმედო ელემენტს, თუ საქმე ომზე მიდგებოდა, და, საერთოდ, მიაჩნდა ისინი გულწრფელ ადამიანებად, თვით ოპოზიციონერობის დროსაც რომ არ კარგავდნენ თავის გულღიობას, და თავისი სამშობლოს სიყვარულის გამო არ შეეძლოთ სხვა ქვეყნის სიძულვილი, მით უმეტეს რუსეთისა, თუმცა ბევრი სიმწარე იწვინეს მისი წესებისა და სახელმწიფო მუშტრისაგან.

უსაფუძვლოდ მიმაჩნია რუსეთსა და საქართველოში საკმაოდ გავრცელებული აზრი, თითქოს ქართულ-სომხური შეხლა-შემოხლა ადგილობრივ ხელისუფალთა ბრალი ყოფილიყოს. თუმცა არ გამოვრიცხავ ამ სისტემის მიერ ასეთ შეხლა-შემოხლათა გამოყენებას ადმინისტრაციული გართულებების ცალკეულ მომენტში, ანდა რაიმე პირადი ხასიათის მოსაზრებით. პირდაპირ უნდა ითქვას, რომ ყოფილი რუსული პოლიტიკისათვის ყოველთვის უცხო იყო ხელქვეითი ეროვნებების ერთმანეთზე გადაკიდება: ძველი ხელისუფლება, ჯერ ერთი, ყველაზე მეტად აფასებდა წესრიგს და ყველა ღონეს ხმარობდა, ყველაფერში წესრიგი დაემყარებინა, მეორეც, საკმაო ძალა შესწევდა და სწორადაც აფასებდა თავის ძალებს, რომ წვრილ-წვრილი ეროვნებანი ცალ-ცალკე თუ ერთად თავისი ნებისათვის დაემორჩილებინა და არ გამოეყენებინა მისი პრესტიჟისათვის შეურაცხმყოფელი ხერხები, რათა საკუთარი თავი ისეთ ძალად არ წარმოეჩინა, წაშველებას რომ მოითხოვს და, აქედან გამომდინარე, დავალებული და მისი მადლიერი ყოფილიყო.

საქმე უფრო მარტივადაა: ღარიბი თავადაზნაურობა და კიდევ უფრო ღარიბი გლენობა რუსეთს თავადაც საკმაოდ ჰყავდა, გაცილებით იმაზე მეტი, ვიდრე ამ გაჭირვებიდან მათი გამოყვანის საშუალება და შესაძლებლობა გააჩნდა. განსაკუთრებით რთული იყო გაჭირვების დაძლევა საერთო ეკონომიკური უწყსრობის დროს, სახელმწიფო მეურნეობის საკარმიდამო სახით წარმართვის ფონზე და ყოველივე იმის გამო, რამაც რუსეთი უმდიდრესი ქვეყნიდან თანდათან უღარიბეს, მუდმივ ვალებში ჩაფლულ სახელმწიფოდ აქცია. ამასობაში კი ფინანსისტი – ბანკირი იქნებოდა იგი, ვაჭარი თუ ფაბრიკანტი – ვინ და რა ეროვნების წარმომადგენელიც უნდა ყოფილიყო, რუსეთში, ისევე როგორც ყველგან, არა თუ სახელმწიფოსგან საჭიროებდა ფულად მხარდაჭერას, არამედ თავად იყო სახელმწიფოს მთავარი კრედიტორი, ვითარცა სახელმწიფოს ყოველგვარ ვალდებულებათა დიდი უმრავლესობის მფლობელი, და ყოველწლიურად სულ უფრო და უფრო პრევალირებული ძალა და მდგომარეობის ბატონ-პატრონი ხდებოდა. შეუძლებელი იყო ხელისუფლებას ამისთვის ანგარიში არ გაეწია რუსეთში და საქართველოშიც. მაგრამ რუსეთში, რაც უნდა იყოს, თავადაზნაურობა წარმოადგენდა თავად მმართველ გაბატონებულ ელემენტს, ხოლო

გლახობა — თავისი ჭარბი მასით საერთო-სახელმწიფო, კერძოდ, სასოფლო-სამეურნეო და ყოველგვარ ქალაქურ საქმიანობაში ჩაბმული, — დაქვემდებარებულ ელემენტს. ასეთი საერთო იმპერიული ნიშანდობლიობა ქართველებს არ ჰქონდათ. გეოგრაფიული მდებარეობისა და ადგილობრივი მდგომარეობის, ენობრივი ბარიერისა და ყოფითი პირობების გამო, ერთი სიტყვით, ყოველივე იმის გამო, რაზედაც დაწვრილებით ითქვა ამ სტატიაში და რაც ხელს უშლიდა ქართველი ხალხის სრულ ასიმილაციას დიდი რუსული მიწის მთელ მოსახლეობასთან. მაშასადამე, აქაც, ამ შემთხვევაშიც, ქართველი მიწათმოქმედი და მიწათმფლობელი კლასები — ორივე ერთნაირ მდგომარეობაში აღმოჩნდა, მაგრამ გაცილებით უარესი მდგომარეობა იყო სამთავრობო ეკონომიკური დახმარებისა თუ სხვა თვალსაზრისით, ვიდრე რუსეთში. და თუ ფულს, ანდაზის მიხედვით, სუნი არა აქვს, მაშინ მათ მფლობელებს, შეიძლება ითქვას, არა აქვთ ეროვნება. სომხები საქართველოში ქართველებზე უკეთ და ლაღად ცხოვრობდნენ, მაგრამ არა იმიტომ, რომ ისინი, როგორც ერი, მთავრობის ფავორიტები იყვნენ, არამედ იმიტომ, რომ მდიდარი ყველგან და ყოველთვის ნაკლებ დახმარებას, ყურადღებასა და მზრუნველობას მოითხოვს, ვიდრე ღარიბი.

რაც უნდა იყოს, ხელისუფლება არ ცდილობდა და კიდევ რომ ეცადა, ვერ შეძლებდა, მიწა მათი მფლობელებისა და დამამუშავებლებისათვის შეენარჩუნებინა, ე.ი. შეეჩერებინა მათი გადასვლა ქონებრივად მომძლავრებულთა ხელში; მას ამ პროცესის შეწყობაც კი არ შეეძლო.

ხოლო საქართველოში ეს საკითხი უფრო სასტიკად იდგა, ვიდრე რუსეთში: რუსეთში მიწა, მფლობელს თუ გამოიცვლიდა, უმრავლეს შემთხვევაში რუსი კაცის ხელში გადადიოდა. ამ ყიდვა-გაყიდვას თვალყურს ადევნებდა მთავრობა და მიწის შესყიდვისას დიდ დაბრკოლებებს უქმნიდა არა მარტო სხვა აღმსარებლობისა და ეროვნების წარმომადგენელთ, არამედ სხვა წოდების პირებსაც, თუ გარიგება ხდებოდა მიწის წოდებრივი ბანკის მეშვეობით. ქართული მიწათმფლობელობა კი არ სარგებლობდა ასეთი ზრუნვითა და მფარველობით. მიწის დაკარგვით კი ქართველი ხომ ასე ძვირად მოპოვებულ თავის მიწა-წყალს — სამშობლოს კარგავდა! ქართუ-

ლი მიწა ქართველი ხალხისთვის მხოლოდ ნივთიერი ღირებულება არ იყო, იგი მთელი წარსულის სიმბოლოს და მთელი მომავლის საყრდენს წარმოადგენდა. ვფიქრობ, ოცი საუკუნის განმავლობაში ქართული მიწისთვის დაღვრილი სისხლი რომ შეგვეგროვებინა, დიდხანს გვეყოფოდა მისი უწყლო ველების სარწყავად. ეს მიწა იყო ქართველი ხალხის ყველა იმედისა და ყველა სასოების საყრდენი ეროვნული სახის შესანარჩუნებლად. ქართველი თავის პატარა შემოზღუდულ კუთხეს რომ გასცდეს და სხვაგან წავიდეს, სივრცეში გაფანტვისა და დაქსაქსვის საშიშროება შეექმნება; მისი ბუნებისათვის უცხოა თვისება — გახდეს ფელაქი — მონა, მუშა საქონელი თავის მიწაზე, როგორებიც საკმაოდ იყვნენ ყოფილ ეგვიპტელთა შორის. მის რელიგიას არ ახლდა ის განსაკუთრებულობა და განკერძოებულობა, რაც სარწმუნოებას ძალად აქცევს, ისეთ უნარად, ერთ მთლიანობად რომ შეკრა ებრაელი ხალხი, თუმცა იგი მთელი დედამიწის ზურგზეა გაბნეული. არც მის კულტურას აქვს ისეთი მსოფლიო მნიშვნელობა, როგორც ბერძნულს, ფელაქთა ხვედრისგან რომ იხსნა ბერძენი ხალხი და ანტიკური ელადა. თუ არა, ეროვნული საბერძნეთი მაინც აღადგინა. ნათელია, ქართველთათვის მიწის დაკარგვა არა მარტო ხორციელი, არამედ სულიერი სიკვდილის ტოლფასია. ამიტომ, თუკი სავსებით გასაგებია, რომ სომეხს, ფულადი ქონების სრულუფლებიან, კანონიერ მფლობელს, რომელსაც თავისი შრომის; უნარის, ფხიანობის და სხვა თვისებათა წყალობით ხელში ძლიერი ბერკეტი — ოქრო აღმოაჩნდა, სრული საფუძველი აქვს, უნდოდეს მოპოვებულის შენარჩუნება და თავისი ტერიტორიის დაცვა, უცხოელ ხელისუფალთაგან მისი განთავისუფლება, ასევე გასაგები უნდა იყოს, რომ ქართველი, იმავე პატრიოტული გრძნობით ანთებული, არასოდეს დაუშვებს, ქართველი ხალხი აღიგავოს პირისაგან მიწისა ოქროს ძალით; ამ ძლიერ ბერკეტს არ მიანიჭებს ასეთ დიდ უფლებას და ისევე აღუდგება წინ, როგორც აღუდგა დამპყრობელთა მახვილსა და ასიმილატორთა პოლიტიკას. ქართველმა ხალხმა დაამტკიცა, რომ არა მარტო ფიზიკური ძალით შეუძლია იმის დაცვა, რისი დაცვაც მას მიაჩნდა უცილობლად; ისლამური შემოტევის წინააღმდეგ გამოყენებული ბრძოლის ხერხები სრულიად განსხვავდება იმ კულტურული ბრძოლის ხერხებისაგან, უკანასკნელი ნახევარი საუკუნის განმავლობა-

ში რომ მიმდინარეობს და ზევით ზოგად კონტურებში რომ წარმოვადგინეთ. ახლა კი ვნახავთ, როგორ შეებრძოლა იგი მშვიდობიან, თუ შეიძლება ითქვას, ოქროს მპყრობელს ანუ ოქროთი მპყრობელს – ამ ბრძოლაში მან მხოლოდ სოციალურ-რევოლუციური ძალა კი არ გამოიყენა, არამედ გამოიყენა გარეგანი და შინაგანი პირობები (გარეგანი, ე. ი. რაც მასზე არ იყო დამოკიდებული, პირობები: კაპიტალის, ფართო და იაფი კრედიტის ნაკლებობა, სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობაში გონივრული და ქმედითი სახელმწიფო დახმარების უკმარობა, დიდი დავალიანება, მიწის საკითხებში გაურკვევლობა, სამიჯნაო საქმეების მოუწესრიგებლობა და ა. შ.; შინაგანი, ე. ი. რაც მასზე იყო დამოკიდებული, პირობები: ისტორიულად გამომუშავებული ჩვევები, ნაციონალური ხასიათის თავისებურებანი, არასაკმაო მომზადება ნაკლებად ცნობილ ფინანსურ სფეროში სამოღვაწეოდ და ა. შ.) და, მიუხედავად ყველაფრისა, შეძლო იმავე იარაღით ესარგებლა, რომელიც მისკენ იყო მოდერებული: მართალია, შემოტანილი საქონლით ვაჭრობა კვლავ სომეხთა ხელში რჩებოდა, მაგრამ ქართულ სასოფლო-სამეურნეო კულტურათა მთავარი პროდუქტით – ღვინით – ვაჭრობას ამიერკავკასიასა და მთელ რუსეთში თვით ქართველი მემამულეები ანდა მეზღვე-მფლობელთა კოოპერატივები განაგებდნენ. საქართველოში დაარსებულმა სასოფლო-სამეურნეო ფერმებმა გაზარდა სასოფლო პროდუქტების ფასი. გაუმჯობესდა ღვინის დაყენების ხერხები. კუსტარულად თუ არაკუსტარულად გაჰყავთ სარწყავი არხები, დიდდება სარწყავი მიწების ფართობი, განუწყვეტილ ინერგება მნიშვნელოვანი გაუმჯობესებანი მეტყვევობასა და ტყის მოწყობის საქმეში. მთელი სასოფლო-სამეურნეო სამუშაო დაძაბულადაა მიმართული მიწის შემოსავლიანობის გასაზრდელად. იქმნება სათავადაზნაურო მიწების ბანკი, რომელიც ქართული მიწათმფლობელობის საქმეს წოდების განურჩევლად ემსახურებოდა და მთელ შემოსავალს მარტოოდენ კულტურულ მიზნებს ახმარდა. უკანასკნელი ნახევარი საუკუნის განმავლობაში მთლად შეიცვალა ცხოვრების მთელი ყაიდა. უწინდელი მფლანგველობა იცვლება მომჭირნობით, მთელი ყოფა სულ უფრო და უფრო დემოკრატიულ ხასიათს იღებს, თუმცა არ კარგავს ძველ ქართულ საყოფაცხოვრებო ნიშან-თვისებებს. მთელი დანაზოგი ხმარდება შვილების სწავ-

ლა-განათლებას რუსეთსა და საზღვარგარეთ, რომ შემდგომ იქ შექმნილი ცოდნა უთუოდ ადგილობრივი კულტურის ამა თუ იმ დარგის განვითარებას მოხმარდეს. იქმნება კომპანიები ქვეყნის ბუნებრივ სიმდიდრეთა დასამუშავებლად. ვაჭართა ფენაში სულ უფრო და უფრო იზრდება ქართული ელემენტის პროცენტული შემადგენლობა. ერთი სიტყვით, შეუპოვარი ბრძოლა ქართული კულტურის განსავითარებლად ხდება ქართული ცხოვრების mot d'ordre,¹ მთელ საქართველოში იგრძნობა საქმიანი განწყობილება, ნახევარზე მეტი ხალხის ენერგია მიმართულია ქვეყნის საკეთილდღეოდ, ეკონომიკური პირობების ყოველმხრივ გასაუმჯობესებლად. ქართული საქმიანი ცხოვრების ცენტრი – სათავადაზნაურო ბანკი – ქალაქის მთავარ ნაწილში აღმართული დიდი ღირებულების შენობა (1890-იან წლებში ძველი სომხური საკუთრების, არწრუნის ყოფილი ქარვასლის მფლობელი) რადიკალურად გადაკეთდა და მასში მოთავსდა მთელი რიგი ქართული კულტურული და სავაჭრო დაწესებულებები. ხოლო 1916 წელს ბანკი უკვე ამთავრებდა საქართველოს საქმიანი სამუშაოსთვის განკუთვნილ თავის ახალ სასახლეს მეფის ნაცვლის ყოფილი სასახლის მახლობლად. იქმნება ქართული საწარმოები ჩრდილოეთ სპარსეთის მდიდარი მიწების დასამუშავებლად. ქართული ენერგია ბრწყინვალე გამოხატულებას პოულობს წმინდა საქმიან დაძაბულ მუშაობაში, ისეთსავე ბრწყინვალეს, როგორც საომარი გარჯისას იყო ხოლმე და ამ გზით, თუ მთლიანად არა, ნაწილობრივ მაინც ახერხებს, ქართველ ხალხს მოაშოროს მშობლიური მიწის ფაქტიური დაკარგვის საშინელი აჩრდილი. ეკონომიკური ბრძოლა, თქვენ წარმოიდგინეთ, ყველა სხვა ბრძოლაზე უფრო რთული გამოდგა, რადგან ერისგან მოითხოვა, მკაცრად განეკითხა თავისი შინაგანი სამყარო; გააზრებულად და გვემზომიერად გარდაექმნა თავისი ხასიათის მრავალი მხარე; გულიდან ამოეშანთა ბევრი ისეთი რამ, აღრე რომ ეთაყვანებოდა, ხოლო თაყვანი ეცა ისეთი რამეებისთვის, რის თაყვანისცემასაც ჩვეული არ იყო.

რუსეთთან შეერთების 117 წელი მკვეთრად იყოფა ორ თითქმის თანაბარ პერიოდად: პირველი იწყება 1801 წლის აქტიდან

1. mot d'ordre (ფრანგ.) – ლოზუნგი.